

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय गुरु प्रवासी
सं. क्र. १९६



REFBK-0021960

REFBK-0021960

माझी

हिमालय यात्रा

महादेवीताई

माझी हिमालय-यात्रा

29000

9319200

५-५००५

५८५

५८५

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :— खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
जादा वर्गणी भरावी लागेल.

12 OCT 1980

7 DEC 1983

21 MAR 1984

-9 MAY 1984

माझी हिमालय-यात्रा

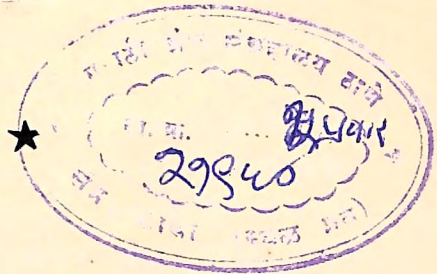
29840
93192406
शु-पुवार्

५५५ १२ ५



REFBK-0021960

REFBK-0021960



परधाम प्रकाशन, पुवार्

अनुक्रमणिका

१. माझ्या सहयात्री	१
२. यात्रेची तयारी	४
३. यात्रा-स्थानांतील अनुभव	५
४. हिमगिरीचे प्राकृतिक दृश्य	१२
५. यात्रा-स्थाने	२०
६. तीर्थ-क्षेत्रे	४३
७. परतीचा प्रवास	७४

मूल्य - दोन रुपये

आवृत्ति २ प्रति २००० : मार्च १९७७.

प्रकाशक : रणजित् देसाई परंधाम प्रकाशन, पो० पवनार (वर्धा)

मुद्रक : रणजित् देसाई परंधाम मुद्रणालय, पो० पवनार (वर्धा)

प्रस्तावना (१)

महादेवीची हिमालयाची यात्रा वीस वर्षांपूर्वीची घटना आहे. इतके दिवस हस्त-लिखित पडीत ठेवले होते. लेखन घाईने प्रकाशात न आणता काही दिवस अप्रकाशात ठेवल्याने त्यातील सत्त्व पारखता येते. जमीन जशी पडीत ठेवावी तसे लेखनहि पडीत ठेवणे लाभाचें ठरते.

हिमालयावर पुस्तके अनेक झाली आहेत. तथापि त्याच्या स्फूर्ति-गंगेचा प्रवाह अखंडितच रहायचा आहे. प्रस्तुत हिमालयाची यात्रा साहित्यिकाची कृति नाही. साधक-वृत्तीच्या सेविकेची कृति आहे. त्या दृष्टीने ती वाचकांना हृद्य होईल.

शारीरिक धैर्याची कसौटी हिमालय नेहमीच पाहतो. पण या यात्रेतील यात्रिकांच्या मानसिक धैर्याचीहि कसौटी पाहिली गेली. सदर कसोटीत उत्तीर्ण झालेली सेविका हिमालयाच्या-आदर्शानुसार आज तागाईत लोकसेवेत स्थिर झालेली आहे.

मी हिमालयात जाण्यासाठी घरून निघालो होतो. पण आता ती इच्छा उरलेली नाही. ती केव्हाचीच पुरी झाली आहे. कारण चित्ताला स्थिरता लाभली आहे. स्थिर-वृत्तीने निष्काम-सेवाकार्य करणारे लाभले आहेत. कशाची उणीव राहिली नाही.

पडाव : पुडुपाट्टि

(मदुरा) तामिळनाडू ८-१२-१६

- विनोबा

प्रस्तावना (२)

[ही प्रस्तावना हरवल्यामुळे दुसरी लिहिली आणि ती पहिली मागून सांपडली, म्हणून दोन्ही प्रस्तावना दिल्या आहेत. मागून लिहिलेली आधी, आधी लिहिलेली मागून. —प्रकाशक]

महादेवींची हिमालय-यात्रा झाल्याला १७ वर्षे होऊन गेली आहेत. त्यांनी ती लिहूनहि तेव्हाच ठेवली होती. इतक्या दिवसांनंतर आता ती प्रकाशात येत आहे.

या वर्णनात साहित्याचा फारसा गंध नाही. कारण लेखिकेची साहित्यात गतिच नाही. त्यांच्या जीवनातील मुख्य गुण सत्यनिष्ठा, साहस, आणि निर्भयता, यात उमटलेले दिसतात.

परमेश्वराच्या कृपेने लाभलेल्या बाल-वैधव्याचा उपयोग महादेवींनी निरंतर जनसेवेकडे केला. ३०-३२ सालीं कर्नाटकातील गांवागांवांत हिंडून शेवटीं जेलयात्रा अनुभवली. पुढे वर्ध्याच्या आश्रमात दाखल होऊन हिमालय-यात्रा केली. त्यानंतर हिंदीचा अभ्यास करून एका हिंदी-भाषी हरिजन बालिकेचें पालन-संवर्धन केले. सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात हें कसे चालणार? त्यामुळे अनेक वर्षे वडिलांकडे भेटायला जाण्याचाहि इनकार केला. 'येईन तर हरिजन मुलीसह येईन,' अशा सत्याग्रही निश्चयाने शेवटीं वडिलांना जिंकून घेतले; आणि हरिजन मुलीसकट वडिलांकडे खाणें-पिणें, राहणें, यथासांग संपादिलें. पुढे गांधीजी आणि जमनालालजी यांच्या सेवेत राहून, शेवटीं आता त्यांचें माझ्या-वरोवर सतत परिभ्रमण चालू आहे.

अशा वीर, साहसी, निष्ठावान, सेविकेच्या साध्या लेखनातहि साहजिकच एक विशेष गोडी आहे. वाचकांना तिचा स्पर्श होईल आणि त्यांनाहि भक्ति-विरक्तीचा थोडा छंद लागेल अशी मी आशा करतो.

बिहार-यात्रा १५-९-५२

— विनोबा

माझ्या सह-यात्री

मी महिलाश्रमात शिकत असतांना आमच्या शिक्षकांनी हिमालयाची माहिती एकदा सांगितली. त्या वेळीं त्यांनी शिकविलेल्या गाण्यातील खालील दोन ओळी अजूनहि मला आठवतात.

“श्री गिरिवर गिरिराज हिमालय, सुषुमा सागर,
है निसर्ग दिव्य दृश्योंका आगर ॥”

वरील पद्यामुळे माझ्या डोक्यात रात्रंदिवस हिमालय-यात्रेचे विचार घोळू लागले. कसे जावे? बरोबर कोणाला न्यावे? अशा कठिण यात्रेत कोण बरोबर येण्यास तयार होईल? वगैरे प्रश्न डोळ्यांसमोर उभे होत. इतक्यात माझ्या विचाराला उत्तेजन देणाऱ्या एका इंग्रज महिलेची सत्संगति मला लाभली, व माझे सर्व प्रश्न सुटले.

ह्या इंग्रज महिलेबाबत येथे चार शब्द लिहिल्याशिवाय राहवत नाही. ह्यांचा जन्म कॅनडा देशातला, पण राहत होत्या इंग्लंडात. सुखवस्तु घराण्यातल्या असूनहि ब्रह्मचर्याचे व्रत घेतलें होतें. इंग्लंडमध्ये शिक्षकेचें काम करीत, व त्यामुळे जी काही प्राप्ति होत असे तीतून अधिकांश भाग वर्ध्यांच्या ग्रामोद्योग संघाला निःस्वार्थ भावनेने दान देत असत. त्या कवेकर संप्रदायाच्या होत्या व फार त्यागी आणि संयमी होत्या. चेहऱ्यावरून कठोर दिसत, पण खरोखर फार दयाळु होत्या. दीन-दुःखी लोकांना पाहून त्यांचें अंतःकरण द्रवत असे. हिंदुस्थानातील ग्रामीण जनतेची दुःखद स्थिति पाहून त्या फार दुःखी होत असत. गीता व रामायण

यांवर त्यांची अपूर्व श्रद्धा होती. इतकी की, हे दोन्ही ग्रंथ मुखोद्गत करावे असें त्यांना वाटत असे. पण उच्चारभेदाच्या अडचणीमुळे त्यांची ही इच्छा पूर्ण झाली नाही.

महात्मा गांधीजींचा सत्संग लाभावा व भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करावा अशा उद्देशाने ह्या वाई वर्ध्यास महिलाश्रमात राहण्यास आल्या, तेव्हापासून माझा त्यांच्याशी विशेष परिचय झाला. त्यांचें भारतीय नांव 'तारावाई' ठेवण्यात आलें. त्यांनी हिंदी भाषेचें अध्ययन सुरू केलें. येथे येताच त्यांनी पाश्चात्य पोषाख इत्यादि सोडला; इतकेच नव्हे तर पाश्चात्य औषधेंहि वापरायचीं नाहीत असें ठरविलें. कोणी भारतीय आपल्याशी इंग्रजीत बोलू लागला तर तो आपला अपमान आहे असें त्यांना वाटत असे; इतक्या त्या हिंदुस्थानी बनल्या होत्या. स्वभाव काहीसा हट्टी होता. त्यामुळे काही चांगली कल्पना मनात आली की ती पूर्ण केल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे.

त्यांना पूज्य महात्माजीजवळ येऊन दोन वर्षे झालीं होतीं. महात्माजींच्या संमतीने एका खेडेगांवात राहून ग्रामसेवा करीत होत्या. स्वतः माती खणून घराच्या भिंती त्यांनी आपल्या हाताने घातल्या होत्या. भारतातील दीन-दुःखी जनतेच्या कल्याणासाठी कोणकोणते विचाररूपी भांडवल त्यांच्या डोक्यात सांठलेलें होतें तें देवच जाणे ! वापुजींवर (म. गांधीजी) हृदयात अपार श्रद्धा होती व नेहमी त्यांचें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करीत. पण नेहमी वापूंच्या जवळ राहणें त्यांना योग्य वाटत नसे. त्या म्हणत, "नेहमी वापूंच्याजवळ राहिल्याने त्यांच्या आदर्शाबद्दल आपली श्रद्धा कमी होते, जीवनातील स्वावलंबन कमी होतें;

व बापूंच्या ग्रामोद्योगाच्या मुख्य कार्यातहि बाधा येते. जेव्हा जेव्हा मला बापूंची भूक लागते तेव्हा मी त्यांना भेटते.” एवढ्यावरून तारावाईची भूमिका किती उच्च होती याची कल्पना आपण करू शकतो.

बापूंचे विचार तारावाईंना पटले असल्यामुळे हिंदुस्थानच्या सेवेचे विचार नेहमी त्यांच्या मनात घोळत असत. जगातील प्राणिमात्रांचे हित करणे हाच स्वार्थ, असा त्यांचा सिद्धांत होता. हिंदुस्थानातील दीन-दरिद्री जनतेच्या सेवेखेरीज दुसरें काहीच त्यांना सुचत नसे. त्या 'श्रेय' मार्गी बनू इच्छित होत्या. हिंदुस्थानच्या सेवेसाठी व्यक्तिगत वासना-इच्छांची त्यांनी होळी केली होती. गांवकऱ्यांच्या हृदयात प्रवेश मिळवून त्यांचे दरिद्रच निवारण करण्याची भावना नेहमी जागृत असे. अशा प्रकारच्या बहुगुणी तारावाईंच्या नांवामागे आता 'स्वर्गीय' शब्द लावतांना मला सहजच दुःख होतें. त्यांचा भौतिक देह नष्ट झाला असला तरी परिचित मंडळींच्या हृदयात, 'मरावे परी कीर्तिरूपें उरावे' ह्या वचनानुसार त्यांची स्मृति सदा राहिलच.

तारावाई वर्धा आश्रमात राहण्यास आल्या तेव्हापासूनच माझी त्यांच्याशी दोस्ती जमली. आमचे खाणे-पिणे, फिरणे, बरोबरच होई. एके दिवशी हिमालय-यात्रेचा माझा विचार मी त्यांना सांगितला. त्यांना तो फार आवडला. नंतर इतरहि तीन मैत्रिणी आमच्याबरोबर येण्यास तयार झाल्या. ह्या तीन मैत्रिणी देवकीबेन, लीलाबेन आणि नीलबेन होत.

यात्रेची तयारी

आम्ही पांचहि जणी गुरुजनांचा आशीर्वाद घेऊन, ता. ३-५-३५ रोजी सकाळीं यात्रेच्या उत्साहाने आणि हर्षभरित अंतःकरणाने वर्धा आश्रमातून निघालो. हरिद्वारपर्यंत आमचे एक अध्यापक सत्यदेवजी आमच्याबरोबर होते. चार तारखेस आठ वाजता सकाळीं आम्ही दिल्लीस पोचलो. दिवसभर गांधी आश्रमात थांबून रात्री ९ च्या गाडीने हरिद्वारला रवाना झालो. तारीख ५ ला सकाळीं ९ वाजता हरिद्वार स्टेशनवर उतरून गुरुकुल कांगडीत गेलो. तेथे सत्यदेवजींच्या बंधूंच्या घरीं आम्ही मुक्काम केला. पुढील यात्रेसाठी जेवढें सामान अत्यंत आवश्यक होतें, व आम्ही स्वतः वाहू शकत होतो, तेवढें बरोबर घेऊन वाकीचें त्यांच्याकडे ठेवलें. कपड्यांपैकी प्रत्येकीने दोन साड्या, दोन ब्लाऊज, दोन चड्ड्या, दोन सदरे व एक घोंगडी एवढें सामान बरोबर घेतलें होतें. ओझें कमी करण्याच्या दृष्टीने जास्त सामान बरोबर घेण्याची हिंमत होत नव्हती. परंतु प्रवासात अनुभवांतीं लक्षात आलें की, कमीत कमी दोन घोंगड्या आवश्यक होत्या. एकच घोंगडें घेतल्यामुळे आम्हाला त्रासहि झाला. आम्ही एक गरम सदराहि बरोबर घेतला होता. ताराबाईंनी उनी जुराबोचे दोन जोडहि घेतले होते. पण तो पोषाख आम्हाला श्रीमंती थाटाचा वाटला, म्हणून त्याचा उपयोग केला नाही. आम्ही तर गरिवांच्या पद्धतीने यात्रा करणार होतो. म्हणून विशेष आजाराचे वेळींच

त्याचा उपयोग करणे योग्य असें आम्ही ठरविलें. प्रवासात ठेच चगैरे लागली तर पट्टी बांधण्यासाठी काही स्वच्छ धुतलेले जुने कपडेहि बरोबर घेतले होते.

हरिद्वारच्या सर्व परिचित मंडळींनी आम्हास सांगितलें की, चपला घालून डोंगर चढणें कठिण जाईल, बूट वापरले पाहिजेत. त्यांच्या आग्रहामुळे आम्ही बूट विकतहि घेतले. पण ते पायाला चावले व फोड आले. नालवाडीतील ग्रामसेवक बंधूंनी बनविलेल्या चपलांनीच यात्रेत आम्हाला साथ दिला. सामान्यतः असेंहि मानलें जातें की, हिमालयासारख्या कठिण यात्रेत यात्रेकरूंच्या हातात एक काठी व बरोबर एक कुली (ओझें वाहणारा) असणें फारच आवश्यक आहे. त्याशिवाय यात्रा करणें शक्यच नाही. पण आम्ही तर निश्चयच केला होता की, धैर्य हाच आमचा एकमात्र साथी व सहायक राहिल. कवीने म्हटलें आहे ना ? “धैर्यं यस्य पिता.”



३

यात्रा-स्थानांतील अनुभव

प्रथम आमचा विचार फक्त बद्रीकेदारची यात्रा करण्याचा होता. पण हरिद्वारला गेल्यानंतर आम्ही पांचहि धाम करण्याचें ठरविलें. पांच जणींचे मिळून आमच्याजवळ २७० रुपये होते. इतक्या पैशांत पांचहि धामांची यात्रा करणें मात्र कठिण गेलें.

हरिद्वारहून हृषीकेश, देवप्रयाग, टिहरी, जम्नोत्री, गंगोत्री, गोमुख (गंगेचें उगमस्थान), उत्तर काशी, उरवीमठ, तुंगनाथ,

चमेली, जोशीमठ, विष्णुप्रयाग, बद्रीनारायण ; पुन्हा चमेलीला परतून नंदप्रयाग, कर्ण प्रयाग, मेहलचोरी, द्वारहट, राणीखेत व शेवटीं नैनीताल अशी आमची यात्रा संपली. अर्थात् हीं यात्रेतील मुख्य ठिकाणें आहेत.

परमेश्वराच्या कृपेने, तारावाईच्या आकस्मिक निधनाखेरीज दुसरी कोणतीहि मानसिक आपत्ति आमच्यावर आली नाही. यात्रा संपवून दिल्लीस आलो तेव्हा एका मैत्रिणीला विषमज्वर झाला. पण श्री. देवदास गांधी, ठक्करवाप्पा, वियोगी हरि व कुमारी अमनुस् सलाम यांच्या देखरेखीत ती हरिजन कॉलनीत राहिली व दोन महिन्यांनी चांगली दुरुस्त झाली.

केदारनाथ व बद्रीनारायण येथील यात्रा विशेष कष्टदायक नाही. बहुतेक ठिकाणीं पाणी रस्त्यावरहि मिळतें. दोन-तीन मैलाच्या अंतरावर 'चट्टी' (मुसाफरखाने) आहेत. चट्टीचा मुख्य भाग म्हणजे दुकान. त्यात कणीक, तांदुळ, डाळ, तूप, इंधन इत्यादि वस्तु मिळतात. ताजें दूधहि मिळतें. आम्ही गेलो तेव्हा दुधाचा भाव तीन ते चार आणे शेर होता. स्वयंपाकाची कामचलाऊ भांडींहि मिळू शकतात. पण जे त्या दुकानातून काही ना काही माल घेतील तेच त्यांच्या 'चट्टीत' राहू शकतात. जसजसें वर जावें, तसतसें मालाचे भावहि तिप्पट-चौपट वाढतात.

गंगोत्री-जम्नोत्रीसारख्या हिमाच्छादित स्थानांचा मार्ग फारच कष्टमय आहे. त्या यात्रेत अनेक प्रकारचे हाल होतात. कोठे कोठे १०-१२ मैलपर्यंत पाणी अजिबात मिळत नाही. परोपकारी धर्मात्म्यांनी ज्या पाणपोया उघडल्या आहेत, तेथेच फक्त पाणी मिळतें. ह्या पाणपोया सामान्यतः पठारावर असतात. चट्टीचाहि फार दूर दूर आहेत. खाण्यापिण्याच्या वस्तुहि सर्व ठिकाणीं

मिळत नाहीत. थंडी फार असते. उंच सखल अशा दगडी व भयानक पायवाटा चढणें व उतरणें, नदीनाल्यांवरील दोरखंडांचे झुलते भीतिदायक पूल ओलांडणें, झऱ्यांचें पाणी पिणें, इत्यादि अनेक प्रकारचा त्रास ह्या मार्गाने होतो. कित्येक ठिकाणी तर जीवन-मरणाचाच प्रश्न डोळ्यांसमोर उभा राहतो. पूर्वी ही यात्रा आजच्यापेक्षाहि कष्टदायी होती असें सांगतात. मोठ्या मुष्कलीने, १०-१२ महिन्यांत ही यात्रा पुरी होत असे. आता रस्ता सुलभ झाल्यामुळे २-३ महिन्यांत पूर्ण होते.

ह्या यात्रेत कोठे कोठे आम्हाला चंवरी गाय पहावयास मिळाली. दिसायला आपल्या गायीसारखी असते. पण शरीरावर लांब लांब अस्वलासारखे केस असतात व शेपटी घोड्यासारखी असते. पाळीव जनावरांमध्ये गायीपेक्षा म्हशी जास्त प्रमाणात दिसतात. येथे मेंढ्या, बकऱ्या तर पुष्कळच पाळतात, पण दुधाकरता नव्हे. त्या कदाचित् दूध देतच नसतील. कारण चारा कमी असतो. चान्याचें दुर्भिक्ष सहज लक्षात येतें.

चट्टीवर पांचताच दुकानदार 'यावें महाराज' म्हणून स्वागत करतो. पण दुकानातून काही सामान घेतलें नाही तर स्वतःजवळ बसूहि देत नाही. विक्रीची आशा नाही हें पाहून तो फार त्रागा करतो.

ह्या डोंगराळ प्रदेशात बटाटे, तुरी, हरबऱ्याचें पीठ व उडदाची डाळ ह्याशिवाय दुसरें कोणतेंच कालवण मिळत नाही. रस्त्यात श्रीमंत धर्मात्म्यांचीं जीं अन्नछत्रें आहेत त्यांत फक्त साधु-संतांचीच सोय होते. कित्येक श्रीमंत यात्रेकरूहि असहाय लोकांना व साधु-संतांना अन्नदान व वस्त्रदान देतात. डोंगरी मुलामुलींचें व स्त्रियांचेंहि एक विचित्र दृश्य पहावयास मिळतें.

यात्री दिसताच पै-पैसा, सुईधागा, वटवा, वगैरे वस्तु मागणारांचा एक घोळका जमा होतो. काही न मिळालें तर शिव्या देतात. दुकानदारांचीं लहान लहान मुलेंहि भीक मागतात. आई-बाप त्यांना हटकत नाहीत. ह्यात काही दोष आहे असें त्यांना वाटतच नाही. हें दृश्य पाहून आम्हाला दया येई व त्यावरोबरच वाईटहि वाटे. आम्ही त्यांना अशा रीतीने भीक मागण्यातील दोष समजावीत असू. परंतु वंशपरंपरेने चालत आलेल्या संस्काराविरुद्ध असलेला आमचा हा उपदेश कोण ऐकणार ? त्यांचें दारिद्र्य व कष्टमय जीवन त्यांना हें सर्व करण्यास प्रवृत्त करते. ही भीक मागण्याची वृत्ति आपल्या भरतखंडातून केव्हा लोपेल तें देवच जाणें !

येथील डोंगराळ शेतात गहू, रामदाणा (चवळीसारखें एक धान्य) व बटाटे ह्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि पीक होत नाही. सपाट जागा नसल्यामुळे ह्याखेरीज दुसरें कोणतें पीक क्वचितच होत असेल. पहाड तोडून जागोजागी थोडी थोडी शेती केली जाते. शेतें पायऱ्याप्रमाणें दिसतात. एक शेत किती लांब रुंद असेल ? १०-१२ फूट लांब व ३-४ फूट रुंद ! व तेंहि सुरक्षित नसतें. शेतें गंगा नदीच्या कांठीं असल्यामुळे कधी कधी पुराने सारें पीक नाहीसें होतें. गंगा-मातेची अवकृपा न झाली तरी दुसरीं संकटें असतातच. वावटळ, पावसाळ्यात मोठमोठे दगड, गोटे, माती वगैरे वरून पडणें व त्यामुळे केवळ पिकाचीच नव्हे तर शेताचीहि नासाडी होणें, आदि आपत्तिहि केव्हा येतील ह्याचा नेम नाही. पुन्हा शेत दुरुस्त करायला श्रमहि वरेच पडतात. अशा प्रसंगीं शेतकऱ्यांच्या जीवनाची बहुधा धुळधाण होते. त्यांची अशी हृदयद्रावक स्थिति पाहून हिंमत

खचते, डोळे भरून येतात. कधी कधी तर हे शेतकरीहि कोसळलेल्या कड्याच्या खाली सांपडून मृत्युमुखीं पडतात.

अशा बिकट परिस्थितीतहि त्या लोकांवर निसर्गाची फार कृपा आहे. एक तर हवापाणी चांगलें आहे; शिवाय परिश्रमी असल्यामुळे ते इतके निरोगी व सुदृढ असतात की, पांच पांच मण ओझे पाठीवर घेऊन भराभर पहाड चढतात. सामान्यतः हे लोक सामान वाहण्याचें काम करतात. बटाटे, गहू, डाळ, तांदुळ, तेल, गूळ, मीठ, कापड वगैरे माल स्वतः पाठीवरून किंवा खेचरांवर लादून वाहेरून आणतात. ह्या लोकांमुळे यात्रेकरूंचीहि फार सोय होते. ह्यांचा पोषाख आदि पाहून सहृदय यात्रेकरूंचें हृदय भरून येतें. जुन्या फाटक्या कपड्यांचे लहान मोठे तुकडे जाड्या भरड्या दोऱ्याने जोडून हे आपली लाज झांकतात. यात्रेकरू दिसताच 'माई, बावा, कुली करो' असें ओरडतात. यात्रेकरूने कुली न केला तर त्यांना फार वाईट वाटतें. 'बाबांनो, तुमच्यासारख्या शेठ, सावकार लोकांनी कुली न केला तर आम्ही जगू कसे? तुमची ही सहा महिन्यांची यात्राच तर आमच्या जीवनाचा एक आधार आहे' अशा प्रकारें दीनवाणीने प्रार्थना करतात. हे लोक आपल्या पाठीवर केवळ सामानच नव्हे तर माणसेंहि वाहतात. ही विषम परिस्थिति मी आपल्या जीवनात प्रथम येथेच पाहिली. परमेश्वर ही अमानुष विषम प्रथा केव्हा बंद करील कोण जाणे ! ह्या लोकांना तर ही प्रथा स्वाभाविकच वाटते.

हिवाळ्याच्या भर थंडीतदेखील केवळ एक लंगोटी व सदरा वापरणारे हे लोक आपल्या पाठीवर केवळ दुसरा माणूसच नव्हे तर त्यांचें सामानहि घेऊन जातांना जें दृश्य दिसतें तें

फारच विचित्र, करुणाजनक व गर्हणीय असतें. यात्रेस निघण्यापूर्वी पू. काकासाहेबांचा आशीर्वाद मागण्यासाठी मी गेलें होतें, तेव्हाच ह्या दृश्याचें चित्र त्यांनी माझ्यासमोर रेखाटलें होतें. पण त्या वेळीं मला नीट कल्पना आली नाही. आश्चर्यचकित मुद्देने मी तें फक्त ऐकलें होतें. आता तें दृश्य स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिल्या-नंतर व अनुभवल्यानंतर त्याचें करुणाजनक यथार्थ चित्र आजहि माझ्या डोळ्यांसमोर उभें राहतें. परंतु दैवी कोपामुळे मी फार आजारी पडलें तेव्हा मलाहि निरुपायास्तव अशा 'कुली'चा उपयोग करावा लागला. संदर्भानुसार पुढे त्याचें वर्णन करीनच.

वाचकांनी अशी मात्र कल्पना करून घेऊ नये की, केवळ स्त्रियाच कंडीचा उपयोग करतात. पहाडी कुलींच्या पाठीवर कंडीत बसून आरामाने तीर्थ-यात्रा करणारे अनेक चांगले धष्टपुष्ट पुरुषहि ह्या यात्रेत मी पाहिले. घनाची घमंड व स्वतःची मानसिक दुर्बलता, अशा दोन कारणांमुळे हे मानवरूपी पाषाण निर्दयपणें त्या कुलींच्या पाठीवर बसतात व मुक्कामाच्या ठिकाणीं त्यांच्याकडून कपडे धुणें, मालीश करणें, लाकडे आणणें वगैरे इतर कामेहि करून घेतात. जिवंत यात्रेकरू व त्यांचें निर्जीव सामान दोन्हीहि पाठीवर लादून कंडीवाला वाहून नेतो. तेव्हा तीर्थयात्रेची भावना किती पतित होते हा विचार मनात येताच हृदयात धडकी भरते. कंडीवाल्याच्या धापा ऐकून अंतःकरण द्रवतें. सहृदय यात्रेकरू त्यांची ही व्यथा पाहू शकत नाही. हें दृश्य पाषाण-हृदयालाहि पाझर फोडतें.

कोणीकडे आमची ती प्राचीन संस्कृति व कोणीकडे आमचें हें आधुनिक अधःपतन ! पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आमची वृत्ति कृत्रिम बनली आहे. आमचे उच्च आचार-विचार, राहणें,

आत्मशक्ति, चरित्र्यबल वगैरे सर्वच बदललें आहे. आमचा आत्मा धन-दौलतीचा दास वनला आहे. आमच्या आचाराची व विवेकाची फारकत झाली आहे. कपट व दंभ वाढले आहेत. आमच्या शिक्षणात 'आत्मा' व 'हृदय' यांना स्थानच उरलें नाही. विवेक सुटल्यामुळे आम्ही असें समजतो की, तीर्थयात्रा केल्याने स्वर्ग-प्राप्ति होते. हा विचार अगदीच भ्रामक आहे. येथे मला एक जुनी कहाणी आठवते. ती बहुधा संत तुकाराम महाराजासंबंधी आहे. ती कथा अशी आहे -

एकदा पुष्कळसे साधु यात्रेस निघाले. त्यांनी संत तुकारामांनाहि वरोवर येण्याबद्दल फार आग्रह केला. त्यांना नाही म्हणणें महाराजांना शक्य नव्हतें. त्यांनी एक भोपळा त्या साधूंना दिला व म्हणाले, 'मला तर सध्या सवड नाही; मात्र प्रतिनिधि म्हणून हा भोपळा तुम्ही वरोवर न्या. ज्या ज्या तीर्थात तुम्ही स्नान कराल तेथे तेथे विधिपूर्वक त्यालाहि स्नान घाला. परत येतांना हा भोपळाहि वरोवर आणा. असे केल्याने तुम्हाला ज्ञान-प्राप्ति होईल.'

साधु लोक प्रत्येक तीर्थाच्या ठिकाणीं त्या भोपळचाला स्नान घालीत. अशा प्रकारें अनंत तीर्थ-स्थानांची यात्रा करून ते परत आले व तो भोपळा त्यांनी तुकाराम महाराजांसमोर ठेवला. तेव्हा मोठ्या समारंभपूर्वक त्याची पूजा वगैरे करून महाराजांनी त्याच्या फोडी केल्या व सर्वांना वाटल्या. तो प्रसाद तोंडांत टाकताच सर्वांचीं तोंडें कडू झालीं. तें पाहून महाराज स्मित करून म्हणाले, "हा भोपळा अजूनहि कसा कडू राहू शकतो? शेकडो तीर्थांचें स्नान व देवतांचें दर्शन करूनहि ह्यात काहीच फरक पडला नाही? त्याचा ह्यावर काहीच परिणाम झाला नाही?" आमचीहि

अशीच स्थिति आहे. यात्रेमुळे अंतःकरण शुद्ध न होता पूर्वी होतें तसेंच नंतरहि राहते. आमची यात्रा अंतरात्म्याची नसते. आमचें सर्व व्यवहार यंत्रवत् होतात.

माझ्या वरील लिखाणाचें तात्पर्य कोणाहि यात्रेकरूने कोणत्याहि परिस्थितीत कुलीची मदत घेऊ नये असें नाही. मला इतकेच सुचवावयाचें आहे की यात्रेकरू अचानक आजारी पडला तर अशा वेळींच 'कंडी' वापरणें क्षम्य समजावें. सामान्यतः एक सहायक म्हणून कुलीचा प्रवाशांना पुष्कळ उपयोग होतो. त्यांना डोंगरांतील वर खाली जाणारे सर्व रस्ते माहीत असतात. अडचणीचे वेळीं ते यात्रेकरूंना योग्य मार्गदर्शन करतात. आहारविहारातील अनियमितपणामुळे यात्रेकरू आजारी पडला तर हेच त्याची सेवा शुश्रूषा करतात.



४

हिमगिरीचें प्राकृतिक दृश्य

हिमालय पर्वतावर पाय ठेवताच नाना प्रकारचीं प्राकृतिक दृश्यें डोळ्यासमोर नाचू लागतात. परमेश्वराचीं रूपें अगणित आहेत. त्यांचें वर्णन सरस्वतीलाहि अशक्य. तेथे मानवाची कथा काय ? हीं रूपें अवर्णनीय आहेत. ह्यांच्या दर्शनाने ज्याप्रमाणे डोळे मुग्ध होतात त्याचप्रमाणे मनहि आश्चर्यचकित व स्तंभित होतें. डोंगरावरील प्रवासामुळे आलेला सर्व थकवा, झालेले सर्व कष्ट, लागलेली तहान-भूक, सर्व काही हीं मनोवेधक

ईश्वरी रूपें पाहताच मनुष्य विसरतो; व मन त्यातच दंग होतें.

अधिक काय सांगू ? कोठे कोठे तर हें दृश्य इतकें मोहित करतें की मानवी मन आनंद-सागरात पोहू लागतें; व शरीराचें भानच राहत नाही. 'मन मस्त हुआ तब क्यों बोले' अशी अवस्था होते. त्या वेळचे भाव, विचार-तन्मयता, पवित्रता, व त्या पावन तीर्थ-क्षेत्रांचें पुण्यमय वातावरण आता माझ्या नजरेसमोर नाही. मी कवयित्री असते तर त्या दृश्यांचा मनमोहक, अलौकिक काव्यमय रस मी आपल्या हृदय-कुंभात सांठवून ठेवला असता, व थेंब थेंब सर्वांना वाटला असता. जर सर्वसामान्य लेखिका असते तर अक्षररूपी मोत्यांच्या रूपात तीं कागदावर पसरलीं असतीं. साधारण चित्रकार असतें तर स्वतःच्या चित्तात त्यांचें चित्र काढून विचाररूपी तरंगांत मी तरंगलें असतें. पण माझ्यात अशी कोणतीच कला नाही. तरीदेखील यथाशक्ति त्यांचें वर्णन करण्याचा प्रयत्न मी करीत आहे.

ज्यांनी तीं दृश्यें प्रत्यक्ष पाहिलीं नाहीत त्यांना त्यांची पूर्ण कल्पना येणें शक्य नाही. स्वच्छ, शुभ्र हिमाच्छादित उंच उंच, टोंकदार पर्वतांचीं गगनचुंबी तीन श्रृंगें दृष्टीस पडताच, उंच आकाशात ब्रह्मा, विष्णु, महेश ह्या त्रिमूर्तिच जणू एकत्र आल्या आहेत असें भासतें. महान पर्वतांचें तें विशाल दृश्य पाहून असें वाटू लागे की, जणू काही भगवान विराट रूप धारण करून, भरतखंडातील महा विभूति महात्मा गांधींच्याप्रमाणे, स्वतः कांतलेल्या सुताची शुभ्र चादर पांघरून, भरतखंड स्वतंत्र कसा होईल ह्यासंबंधीं विचार करण्यात मग्न आहेत. हिमालयाचीं

असंख्य शिखरें विराट पुरुषाच्या अगणित शिरासारखीं भासतात. हें दृश्य पाहून गीतेतील खालील श्लोकाची आठवण होते. —

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि.... (गीता ११:१६)

वर्फाच्छादित, स्वच्छ, सूर्यकिरणांमुळे स्फटिकासारख्या चकाकणाऱ्या उज्ज्वल शिखरापर्यंत पोंचणें फार कठिण आहे. पण गोमुख, वद्विनारायण, व केदारनाथवरून हीं दृश्यें अगदी जवळून चांगल्या प्रकारें पाहता येतात.

प्रकृति-मातेची चित्रकलादेखील प्रेक्षणीय आहे. पर्वताच्या चारी वाजूला असलेल्या चित्रविचित्र छटा पाहून असें वाटतें की, चित्रकला-विशारद साक्षात् विश्वकर्म्यानि स्वतःच्या कुंचल्यानेच अनेक वर्षे काम करून हें चित्र रंगविलें आहे. जिकडे तिकडे रंगी-वेरंगी वेलबुट्ट्या, वाहुल्या चिमण्या व अनेक प्रकारचीं खेळणीं ठेवून व्यवस्थितपणे साजसजावट केली आहे असें भासतें. जिकडे पहावें तिकडे दृष्टि खिळून जाते. सकाळ-सायंकाळची संधि-छटा तर विशेषच सुंदर असते. प्रातःकाळीं उषादेवी आपला लाल गुलाल जगभर उधळते व त्यामुळे सर्व जग लालच लाल दिसतें. सूर्योदयाचें वेळीं तर किरणें स्वच्छ बर्फविर पडताच तो अनेक रंग धारण करतो व प्रेक्षकांचीं मनं मोहून टाकतो. अशा वेळीं आनंदाच्या लहरी उठतात. डौलदार शिखरें गगनचुंबी भासतात. पहाडांमधील दऱ्यांत धुक्याचे ढग इतके दाट असतात की, सूर्योदयानंतर कित्येक तास पहाड दिसतच नाहीत. पांढरे ढग जमिनीपासून आभाळापर्यंत पसरलेले असतात व त्यामुळे पृथ्वी व आकाश या मधील अंतर लक्षातच येत नाही. केव्हा केव्हा तर असें वाटतें की, जणू आकाशच ठेंगणें झालें आहे.

शिखरांवरील पांढरा वर्फजेथे संपतो तेथून दाट वनराजींचा देखावा सुरू होतो. देवदार आणि चीड यांच्या सरळ व गगनचुंबी वृक्षांची अपूर्व शोभा मन वेधून घेते. देवदारचे वृक्ष व्यवस्थित क्रमानुसार एकावर एक असलेल्या फांद्यांमुळे सात मजली घरांप्रमाणे भासतात. हे वृक्ष इतके घनदाट असतात की त्यांची छाया पाहूनच थकलेल्या प्रवाशाचें मन प्रसन्न होतें. कोणी त्या छायेखाली बसतो, कोणी लोळतो, थोडें खाऊन पाणी पितो, तर कोणी आनंदाच्या भरात मोठमोठ्याने गाणीं गातो. अशा प्रकारें निसर्ग-देवतेचें हें अपार विस्तृत सौंदर्य पाहून सर्वांच्या कष्टाचें परिमार्जन होतें. एकदा विश्रांतीसाठी छायेचा आश्रय घेतला की दहा पांच मिनिटें तर सहजच निघून जातात व नंतर यात्रेची आठवण होताच आकर्षक देखावे पुन्हा एक वेळ पाहून, परमेश्वराचें गुणगान करीत हळूहळू यात्रेकरू पुढे चालू लागतो. पानांच्या निळ्या पिवळ्या रंगांमुळे ह्या वृक्षांची अपूर्व शोभा अधिकच खुलून दिसते. ह्यांचे सरळ बुंधे, सरळ फांद्या व सुरू वृक्षाचे नोकदार शेंडे विशेषच सुंदर दिसतात. शेंकडो प्रकारचीं फळझाडें, फुलझाडें, व लता-वेलीं यांचीं अनेक दाट जंगलें येथे आहेत. त्यांचा सुगंध सर्व आसमंतात दरवळत असतो.

ह्या पर्वतावर काही काही ठिकाणीं इतकी सुंदर हिरवळ असते की, पर्वतराजाने जणू हिरवा मखमलीचा पोषाख चढवला आहे असें भासतें. फुलापानांनी नटलेल्या छोट्यानी रोपट्यांची ती शोभा फार मनमोहक दिसते. चौफेर पसरलेल्या पर्वतांचें हें दृश्य अवर्णनीय आहे. काळ्या ढगांची छाया ह्या पर्वतांवर पडते. तेव्हा काळ्या बुट्ट्यांचा हिरवा शालूच त्यांनी पांघरला आहे असें वाटतें. ह्या ढगांमधून सूर्यकिरणें बर्फावर पडून प्रतिबिंबित

होतात तेव्हाचें दृश्य तर अनुपमेयच असतें. पाऊस थांबल्यानंतर पर्वताच्या खडकाळ कड्यांवरून वर जाणाऱ्या वाफांचें चित्रहि विशेषच असतें. त्या वेळीं असा भास होतो की, जणू काही पृथ्वी थकून भागून धापा टाकीत आहे.

जंगलातील वृक्षांवर पसरलेल्या निरनिराळ्या वेलींच्या रंगीबेरंगी व विविध आकारांच्या फुलांमुळे वनराजीचें सौंदर्य दसपट वाढतें. त्याचें वर्णन शब्दांत पूर्णपणें करणेंच शक्य नाही. या अलभ्य लाभामुळे पं. अयोध्यासिंह उपाध्यायरचित खालील हिंदी काव्याची मला आठवण होते -

“अनूठी आभा से, सरस सुषमा से, सुरस से ।
बना जो देती है, बहु गुणमयी, भू विपिन की ॥
निराले फूलों की, विविध दलवाली अनुपमा ।
जडी बूटी नाना फलवती है विलसती ॥

ह्या कंदमूळांची नीट माहिती असलेले व केवळ त्यांवरच स्वतःचा उदर-निर्वाह करणारे काही तपस्वीहि येथे आहेत. तीर्थयात्रेच्या उद्देशाने येणाऱ्या यात्रेकरूंत मात्र ह्या कंदमूळांचा तज्ञ बहुधा नसतो. असा कोणी यात्रेकरू आला तर त्याला बराच लाभ होऊ शकेल.

हिमालयावर पाय ठेवताच त्यावरील वनस्पति, औषधोपयोगी झाडें-झुडपें व जीवनदायी हवा यामुळे यात्रेकरूंचा सर्व शारीरिक थकवा व सुस्ती नाहीशी होते; व अपूर्व उल्हास वाटतो. रक्त दूषित असल्यास शुद्ध होतें, भूक वाढते, शरीर निरोगी होतें. डोंगरावरील चढण्याउतरण्यामुळे शारीरिक शक्ति वाढते, व त्याबरोबरच मानसिक शक्तिहि.

हिमालयावरील झऱ्यांचें दृश्यहि विशेषच असतें. पृथ्वीच्या पोटातून बुडबुड निघणारें पाणी अधिक लाभदायी असतें, असें मानतात .

येथील यात्रेकरूंसाठी गंगेचें पाणी वर्ज्य मानलें जातें. ह्या झऱ्यांचें पाणी फार जोराने उसळत, खळखळत, धावत, वाहतें. कड्यावरून फार जोराने खाली पडणारे व उडणाऱ्या तुषारांनी आसऱ्यासच्या जमिनीचें सिंचन करणारे निर्झर आपल्या कलकल निनादाने प्रवाशांना त्यांची तहान भागविण्यासाठी जणू निमंत्रण देत असतात ; व त्यांचा थकवा दूर करतात. परमेश्वराच्या ह्या सुंदर विभूतीचें वर्णन काय करणार ? ह्यांचें सारें जीवनच परोपकारार्थ असतें. परोपकाराचा धडा लोकांना स्वतःच्या उदाहरणाने ते सारखे शिकवीत असतात .

ह्या अडचणीच्या व कष्टप्रद मार्गात प्रकृति-मातेने आणखीहि एक उपकारक व्यवस्था केली आहे. ती म्हणजे काही ठिकाणीं गरम पाण्याच्या झऱ्यांची सोय. अशा झऱ्यांच्या ठिकाणीं लोकांनी स्नानासाठी कुंडें बांधलीं आहेत. तेथे स्नान केल्याने सर्व थकवा जातो. ह्या झऱ्यांच्या निमित्ताने दयाळु निसर्गदेवता आपल्या प्रवाहरूपी लांब लांब हातांत कढत तापलेलें पाणी घेऊन 'या, या, ह्या दगडावर बसा, गरम पाण्याचें स्नान करा, व आपला सर्व थकवा घालवा,' अशा प्रकारें सर्वांचें जणू स्वागत करते आहे असा भास होतो. निसर्ग-देवता अनंत प्रकारें आदर-सत्कार करून यात्रेकरूंना खुष करत असते. त्यांना आनंद-साम्राज्याच्या गादीवर बसवून आनंदोत्सव साजरा करते. स्वच्छंदपणें तास न् तास स्नान करणें, मळलेले कपडे धुणें वगैरे अशा कुडांच्या ठिकाणींच शक्य असतें. अन्य ठिकाणीं बर्फामुळे

नदीनाल्यांचें पाणी फार थंड असतें, त्यामुळे त्यात स्नान करणें कठिण असतें. थंडीमुळे यात्रेकरूपैकी फारच थोडे लोक रोज स्नान करीत असतील. त्यामुळे असा गरम झरा मिळताच यात्रेकरूंना अपार आनंद होतो. काही ठिकाणीं तर पाणी इतकें कढत असतें की यात्रेकरू डाळ, तांदूळ, बटाटे वगैरे वस्तु कपड्यात वांधून शिजण्यासाठी या झऱ्यात टाकतात व शिजल्यानंतर बाहेर काढून आनंदाने जेवतात. ह्या उकळणाऱ्या पाण्यांत पोळी सोडली तर ती थोड्या वेळाने चांगली शिजून वर येते. चूलीची, चिमट्याची गरज नाही ; व विस्तव पेटविण्याचा त्रास नाही.

सृष्टि पंचमहाभूतात्मक आहे. हीं पंचमहाभूतें केव्हा केव्हा आपल्या क्रिया अशा प्रकारें करतात की, त्या पाहून आपण आश्चर्य चकित होतो. गंधकात अग्नि असतो, असें मानलें जातें. जेथे जेथे गंधकाचे पहाड असतात तेथे तेथे उकळतें पाणी मिळतें. ह्या पाण्याने चर्मरोग नाहीसे होतात. ईश्वरी माया किती मोहक व आश्चर्यजनक आहे ! त्यांत कोणकोणती शक्ति भरली आहे कोण जाणें !

आता शेवटीं गंगाजीसंबंधीं. हिमालयातून पुष्कळशा नद्या निघतात. पण त्या सर्वांत गंगा व यमुना याच मुख्य आहेत. ह्या दोघींचे रंग, रूप, उगम-स्थान सर्व काही भिन्न आहे. गंगेचा रंग पांढरा व थोडासा धूसर आहे. तिच्या पाण्यात वाळूचे बरेच कण असतात. प्रवाहाला ओढ असते ; व प्रवाहाच्या जोरदार आवाजामुळे आकाश दणाणून जातें. गंगेचें रूप निरनिराळ्या ठिकाणीं बदलतें. कुठे गंभीर, कुठे शांत, कुठे गुप्त, कुठे प्रगट तर कुठे समुद्राला मिळण्याच्या उत्कट उत्सुकतेमुळे अत्यंत वेगवान झालेलें दिसतें. काही काही ठिकाणीं गांवाजवळील घाटावर

यात्रेकरूंना आपल्या तुपारांनी न्हाऊ घालून त्यांच्या रुचीनुसार आनंदित किंवा शांत-चित्त बनविते.

गंगोत्री हें गंगेचें उगमस्थान आहे असें लोक मानतात. पण ही कल्पना चुकीची आहे. खरें उगम-स्थान गंगोत्रीहून १८ मैलांवर 'गोमुखधारा' हें आहे. त्या ठिकाणीं एका हंद गुहेतून गंगा निघते. गंगेच्या जोरदार प्रवाहात बर्फाचे मोठे मोठे तुकडेहि वाहतात. ह्या उगमस्थानीं जाणें फार कठिण आहे. मोठ्या कष्टाने एखादा त्या ठिकाणीं जाऊ शकतो. बर्फाच्या तुकड्यामुळे गंगेचा उगम तेथे स्पष्ट दिसतो. तेथील दृश्य अद्भुत व प्रेक्षणीय आहे. त्याचें वर्णन संदर्भानुसार पुढे येईलच.

सूर्याच्या उष्णतेमुळे बर्फ वितळतें तेव्हा गंगेला पूर येतो. बहुधा हा पूर उन्हाळ्यातच येतो.

आर्य संस्कृतीचा जन्म उत्तर भारतात झाला. ह्या उत्तर भारताला गंगा नदीने जलसिंचन करून दलवान, चैतन्यवान व साहसी बनविलें. त्यामुळे हिंदु लोक गंगा नदीला साहजिकच पूज्य मानतात. आर्य संस्कृतीचा सांभाळ व वाढदेखील गंगा नदीच्या आसमंतातच झाली. येथील हवापाण्यामुळे केवळ शरीरच नव्हे तर मन व बुद्धिदेखील पवित्र व चैतन्ययुक्त बनते. म्हणूनच पूर्वीपासून आजपर्यंत मोठमोठे महात्मे व तपस्वी लोक येथे आले व तपश्चर्यापूर्वक ज्ञान मिळवून स्वःतचाच नव्हे तर साऱ्या जगाचा त्यांनी उद्धार केला. येथे राहिल्याने कुवासना लोपतात व ईश्वराची लय लागते. अशा शुभ ठिकाणीं जर सत्संग लाभला तर मग काय विचारावें ? दुधात साखर पडली किंवा सोनेच सुगंधित झालें ! स्मृतिकार व श्रुतिकारहि गंगा मातेच्या

पुण्यप्रभावाचा उल्लेख अत्यंत आदरपूर्वक करतात. गीतेत भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात,

“स्रोतसामस्मि जाह्नवी” – “नदी गंगा नद्यांत मी.”

अशा परम पवित्र गंगामातेचें आनंददायी सौंदर्य व अनंत पर्वतांची विशाल शोभा पाहून मला ‘प्रिय प्रवासाचें’ खालील हिंदी पद आठवतें.

“इच्छा होती है स्वजनों को फिर एक बार बन ले जाऊं ।

और वहां की अनुपम महिमा उन्हें घुमाकर दिखलाऊं ॥

आतापर्यंत यात्रेतील निसर्ग-सौंदर्य व सर्वसामान्य अनुभवांचें वर्णन झालें. प्रत्येक स्थानाचें व विशेष घटनांचें वर्णन ह्या पुढील विभागांत क्रमाक्रमाने दिलें जाईल.



५

यात्रा-स्थाने

हरिद्वार

आमच्या यात्रेची सुरवात हरिद्वारपासून झाली. हरिद्वारला साऱ्या भारतातील विद्यार्थ्यांसाठी ‘गुरुकुल कांगडी’ नांवाची एक आदर्श संस्था आहे. येथे ब्रह्मचारी विद्यार्थ्यांना सर्व जीवनोपयोगी विद्या शिकविल्या जातात. ह्या संस्थेत शिकलेले विद्यार्थी-स्नातक बहुधा देशसेवेच्या कार्यात पुढाकार घेतात. ह्या संस्थेचें पवित्र वातावरण पुष्कळसें साधें व सत्यनिष्ठ आहे. अनेक आध्यात्मिक व्यक्ति येथे राहतात. ह्या संस्थेसंबंधीं अधिक

लिहिण्याची आवश्यकता नाही, कारण एक तर तो माझा विषय नाही व दुसरें असें की बहुधा सर्व सुशिक्षित लोकांना ह्या संस्थेची माहिती आहे. ह्या गुरुकुलखेरीज अशाच प्रकारच्या इतरहि अनेक संस्था हरिद्वारला आहेत.

ह्या गुरुकुलमध्ये श्री. सत्यदेवजींचे बंधु श्री. बलदेवजी व्यायाम शिक्षक आहेत. त्यांच्या घरीं आम्ही उतरलो. व सायंकाळीं गुरुकुलच्या दीडशें ब्रह्मचाऱ्यांबरोबर जेवलो. ह्या सुंदर वातावरणामुळे आमचें मन फार प्रसन्न झालें.

सायंकाळीं सहज फिरत फिरत आम्ही 'हरकी पौडी' पर्यंत गेलो. ब्रह्मकुंड हें येथील मुख्य तीर्थ. ह्या कुंडाचा घाट चारी वाजूंनी पक्का बांधलेला आहे. येथे यात्रेकरू विधिपूर्वक स्नान, तर्पण आदि करतात. घाटावर गंगाजी, गायत्री, लक्ष्मीनारायण, इत्यादि मंदिरे आहेत. स्थान रमणीय व आरोग्यदायी आहे. लोकसंख्या वरीच आहे. बाजार साधारण मोठा आहे. गंगेच्या कालव्यामुळे स्थानाला भौगोलिक महत्त्व लाभलें आहे. येथील प्राकृतिक छटा मनमोहक आहे. वदंता अशी की, स्वर्गारोहणाचे वेळीं पांडव हरिद्वारला काही दिवस राहिले होते.

कनखल

हरिद्वारहून दोन मैलांवर कनखल आहे. येथेहि साधारण बाजार आहे. कनखलला जातांना गंगाजीचा पूल ओलांडावा लागतो. येथे अनेक मंदिरेहि आहेत. सतीकुंडहि येथेच आहे. वडिलांनी तिरस्कृत केल्यामुळे रागावून सती दक्षपुत्रीने ह्या कुंडातच अग्निकाष्ठ भक्षण करून आपला देह सोडला होता. कनखलला यात्रेकरूंना थांबण्यासाठी पुरेशा धर्मशाळा आहेत.

हरिद्वार व कनखल एक दिवसात आटोपून दुसऱ्या दिवशीं ता. ६-५-३५ रोजी सकाळीं ७।। वाजता आम्ही हृषीकेशला जाण्यासाठी निघालो. तेथे पोचताच पूज्य श्री. काकासाहेब कालेलकर यांच्या चिठ्ठीच्या आधारे श्री. नीलशास्त्री यांनी दिलेलें पत्र आम्ही बाबा कालीकमलीवाले यांना दिलें. बाबाजींनी आमच्या राहण्याची व भावी हिमालय-यात्रेसंबंधीं वरीच सोय करून दिली; ह्यावद्दल आम्ही त्यांच्या आभारी आहोत.

हरिद्वारहून हृषीकेश सोळा मैल आहे. मोटारने किंवा रेल्वेनेहि जाता येतें. आम्ही तर पायीं यात्रा करण्यासाठी निघालो होतो. म्हणून हरिद्वारहून निघून भीमगोडचानंतरच्या सत्यनारायण मंदिराच्या धर्मशाळेत आम्ही थोडी विश्रांति घेतली. येथें बाबा कालीकमलीवाले यांचें एक औषधालयहि आहे. येथे एक पाणचक्कीहि लावली आहे. त्यावर दळणाचें काम होतें. १५-२० मिनिटें फराळ वगैरे केल्यानंतर एक रिकामी मोटार मिळाली तीत बसून ४५ मिनिटांत आम्ही हृषीकेशला पोचलो.

हृषीकेश

हें गांव गंगेच्या कांठाकांठाने वसलें आहे. गंगास्नान व भरत-मंदिराचें दर्शन हाच येथील यात्रेचा मुख्य उद्देश मानला जातो. येथें गंगेचें पाणी अगदी शुद्ध आहे. बाबा कालीकमलीवाले यांचें मुख्य कार्यालय येथेच आहे. त्यांच्यातर्फें येथे एक औषधालय व शाळा चालते. संन्याशांना फुकट भोजन मिळतें. बाबाजींच्या संस्थेतर्फें लक्ष्मण झूला, महादेव सेन, व्यासघाट, देवप्रयाग, श्रीनगर, रुद्रप्रयाग, गुप्त काशी, त्रियुगी नारायण, गौरीकुंड, रामवाडा, केदारनाथ, ऊखीमठ, तुंगनाथ, चमोली, जोशीमठ, बद्रीनाथ, जम्नोत्री, उत्तर काशी, गंगोत्री, इत्यादि

प्रायः सर्वत्र ठिकाणीं धर्मशाळा व अन्न-छत्रे आहेत. ज्या श्रीमंत व धर्मात्मा शेटसावकारांमार्फत येथील धर्मशाळांतून अन्न-छत्रे चालू आहेत त्यांची व्यवस्थाहि वावा कालीकमलीवाले यांचेकडेच आहे. व वावांच्या चिट्ठीनेच त्या सदावर्तातून कणीक, तांदुळ, डाळ, मीठ, तूप, तिखट वगैरे शिधा-सामुग्री मिळते. सामान्यतः अशी चिट्ठी साधु व गरीब यात्रेकरू यांनाच मिळते, ही चिट्ठी दाखविली म्हणजे त्यांच्या प्रत्येक धर्मशाळेत ठराविक शिधा मिळतो. वाटखर्चासाठी रूपये नसतील तर केव्हा केव्हा उधार रकमहि मिळते. ह्या संस्थेला अनेक धर्मात्मे दान देत असतात.

हृषीकेशच्या धर्मशाळेची व्यवस्था फार चांगली आहे. यात्रेकरूंची येथे नेहमी गर्दी असते. येथेच थांबण्याच्या कल्पनेने आम्ही गेलो. चांगली व्यवस्था पाहून आम्ही फार प्रसन्न झालो. यात्रेकरू पोंचताच उतरण्याची व्यवस्था करण्यासाठी कर्मचारी तत्पर असतात. न मागता आंथरूण पांघरूण, पाणी वगैरे ताबडतोब आणून देतात. संध्याकाळीं अंधार पडताच दिवा आणून ठेवतात. साधु-संतांना त्यांच्या इच्छेनुसार डाळ, भात, पोळी, भाजी, किंवा शिधा दिला जातो. आजारी पडल्यास यात्रेकरूंना फुकट औषध दिले जाते, बाबाजींच्या धर्मशाळेखेरीज इतरहि अनेक धर्मशाळा व अन्न-छत्रे येथे आहेत.

बाबाजींच्या धर्मशाळेत आमचें फारच आदरातिथ्य झालें. भोजनानंतर आम्ही बाबाजींकडे गेलो. थोडा वेळ बोलणें झालें. आमच्या बरोबरच्या इंग्रज भगिनी-तारावाई-यांना पाहून प्रत्येकाला आश्चर्य वाटे. बाबाजींनीहि विचारलें 'इंग्रज भगिनीबरोबर भोजन वगैरे करणें तुम्हाला आवडतें?' आम्ही लगेच उत्तर दिलें, 'होय; आध्यात्मिक दृष्टीने हिंदु, मुसलमान,

ख्रिस्ती आदि भेद मानणें बरोबर नाही. जो आत्मा हिंदूच्या हृदयमंदिरात निवास करतो तोच मुसलमानांच्या व ख्रिस्ती लोकांच्या हृदयात निवास करतो. लोक ही आध्यात्मिक एकता विसरतात व संकुचित दृष्टीने विचार करतात. मुसलमानांचे किंवा ख्रिस्ती लोकांचे आचार विचार पवित्र असतील तर त्यांच्याशी समतेचा व्यवहार करण्यास संकोच कां वाटावा ? ह्या भगिनीचे आचार-विचार आमच्यापेक्षा कमदर्जाचे नाहीत. म्हणून यांच्या बरोबर खाण्यापिण्यात काही दोष नाही असें आम्हाला वाटतें. आमचें हें उत्तर ऐकून बाबाजी प्रसन्न झाले. थोड्या वेळाने त्यांनी विचारलें 'आता तुम्ही माझ्याकडून काय अपेक्षा राखता ?' आम्ही म्हटलें 'यात्रेची तुम्ही काही व्यवस्था करू शकला तर आपली फार कृपा होईल.' बाबाजींनी विचारलें 'तुम्ही अन्नछत्रात (फुकट) भोजन करू इच्छिता का ? आम्हाला संकोच वाटतो आहे असें पाहून ताराबाई एकदम म्हणाल्या 'होय, होय आम्ही तेंच इच्छितो' बाबाजींनी चिट्ठी देण्याबद्दल इषारा केला. ही चिट्ठी - जिच्या आधारें सर्व मुक्कामावर शिधा मिळतो - हृषीकेशहून तीन मैल असलेल्या 'लक्ष्मण झूला' ह्या ठिकाणीं मिळते. म्हणून आम्हीहि लक्ष्मण झूल्याला जाण्याची तयारी केली.

लक्ष्मण झूला

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही लक्ष्मण झूल्याला जाण्यासाठी निघालो. पाय-रस्ता सोडून आम्ही सडके सडकेने वरेंच पुढे गेलो. इतर यात्रेकरुंना विचारलें तेव्हा कळलें की लक्ष्मण-झूला सहा मैल मागे राहिला ! तेव्हा आम्हा पांचजणीपैकी दोघीजणी परत गेल्या ; व चिट्ठी घेऊन आल्या. त्या येईपर्यंत १२

वाजून गेले. आम्ही स्नान वगैरे करून व थोडा चुरमा खाऊन पाणी प्यालो व जवळच एका झाडाखाली लवंडलो. माझ्याखेरीज इतर चौघींना झोपहि लागली.

इतक्यात एक मनुष्य धावत आला व मला रस्त्याच्या वाजूस बसलेली पाहून म्हणाला, 'माताजी ! तुमच्या जवळ काही औषध आहे काय ? जखमेवर लावण्यासाठी पाहिजे आहे. देव-प्रयागहून येणारी मोटार खड्ड्यात पडल्यामुळे माझ्या डोक्याला फार मोठी खोक पडली आहे; इतरहि दोघे तिघे जखमी होऊन पडले आहेत'. मी त्याला वसण्यास सांगितलें व जखम पुसून अमृतांजन लावलें. जखमी होऊन पडलेल्या लोकांकडे जाण्याचीहि इच्छा झाली. पण चौकशीअंतीं कळलें की ते एक मैल दूर आहेत. थकले असल्यामुळे इतक्या दूर जाण्याची हिंमत झाली नाही. थोड्या वेळाने दुसरा एक मनुष्य त्या जखमी लोकांना पाणी पाजण्यासाठी भांडें मागण्यास आला. मी झटपट उठून पाणी आणण्यासाठी धावत गेलें. मला पाहून दुसरी एक भगिनी धावत आली. आम्ही पोंचण्यापूर्वीच तेथे दुसरी एक मोटार पोंचली होती. व त्या मोटारीतील १०-१२ जण, जखमी लोकांना पाहण्यासाठी आले होते. त्यांनी जखमी लोकांना खड्ड्यातून उचलून सडकेवर आणले होते. जखमी झालेल्यांपैकी एकाला आम्ही पाणी पाजल्यानंतर त्याला वांती होऊन त्याचे कपडे भरले. त्या वेळी सर्व यात्रेकरू उभे राहून गम्मत पाहत होते. त्या वांती झालेल्या माणसाला स्पर्श करण्यासहि कोणी तयार नव्हते. माझें मनहि त्याला स्पर्श करण्यास कांकू करीत होतें. ह्या मानसिक दुर्बलतेबद्दल वाईटहि वाटत होतें. शेवटीं स्वतःच्या मनाचा धिःकार करून

त्या माणसाला मी स्वच्छ केले. त्यानंतर मी परत येत असता तमाशा पाहणाऱ्या त्या यात्रेकरूंनी मला थांबविले व आग्रहपूर्वक आम्हा दोघींनाहि मोटारीत बसवून इतर तिघी जणी थांबल्या होत्या तेथपर्यंत पोचविले. आम्हाला पायवाटेने जायचें होतें; म्हणून त्याच मोटारीत बसून आम्ही परत लक्ष्मण झुल्यास आलो. सायंकाळीं ६ च्या सुमारास स्नान करून सैपाक व भोजन केले, आणि प्रार्थना करून एका धर्मशाळेत झोपलो. त्याच रात्रीं ताराबाईंना ताप आला. तुळशीचीं पानें वगैरे घालून काढा बनविला व त्यामुळे सकाळपर्यंत त्यांचा ताप कमी झाला.

ताराबाईंचा ताप

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच आम्ही गुलर चट्टी गांठली. तेथे फराळ करून हळूहळू पुढे चालू लागलो व ११ वाजता महादेव चट्टीला पोचलो. दुपारचें भोजन आदि आटोपून थोडी विश्रांति घेतली. ह्याच वेळीं ताराबाईंना पुन्हा जोराने ताप आला. लक्ष्मण झुल्यासच आम्ही विचार केला होता की, ताराबाईंच्या तापामुळे आम्ही सर्वांनीच हरिद्वारला परत जावें. हिमालयासारख्या पहाडी यात्रेत निरोगी माणसालाहि जिथे त्रास होतो, तिथे आजारी माणसाबद्दल तर सांगण्याची काही गरजच नाही. ताराबाईंना आम्ही तेथेच पुष्कळ समजावले होते व आजहि सांगितले. पण अजूनहि ताराबाई परतण्यास तयार झाल्या नाहीत. शेवटीं त्यांच्या इच्छेनुसार त्या दिवशीं तिथेच थांबून दुसऱ्या दिवशीं पुढे जाण्याचें ठरविले.

त्या ठिकाणीं ताराबाईंना रात्रीं चांगली झोप येईल अशी एकांत जागा रात्रींच्या मुक्कामासाठी आम्ही शोधू लागलो.

नेहमीच्या मुक्कामाच्या ठिकाणी एक तर गलबला बराच असे व आजारी माणसाला तेथे राहूहि देत नसत. तेथे नदीकांठीं एक मोडकळीस आलेली 'चट्टी' होती. तिच्या चौकीदारास विचारून आम्ही तेथे गेलो. आत गेलो तेव्हा कळलें की त्या ठिकाणीं हवा व उजेडहि नव्हता. केरकचऱ्याचे ढीग मात्र जागोजागीं पडलेले होते. येण्याजाण्यासाठी दरवाजाहि एकच होता. अशा स्थितीत आम्ही या चट्टीत झोपू शकलो नाही. रात्री थंडी फार जास्त होती व आमच्या जवळ कपडे थोडेसेच होते. तरीहि आम्ही आकाशाखाली नदीकांठीच झोपण्याचें ठरविलें. दंवामुळे कपडे भिजले व मोठ्या मुष्किलीने कशी तरी रात्र काढली.

ह्या रात्रीं महादेव चट्टीवर एक विचित्र घटना घडली. नदीकांठीं आम्ही झोपल्यानंतर एक जनावर येऊन त्याने ताराबेनचें पांघरलेलें घोंगडें आपल्या तोंडांत धरून फाडलें. त्या ओरडल्या तेव्हा जनावर पळून गेलें. अंधारामुळे आम्ही तें जनावर ओळखू शकलो नाही.

सकाळपर्यंत ताराबाईंचा ताप उतरला नाही. आम्ही उठलों तेव्हा त्या निजूनच होत्या. मी जवळ जाताक्षणींच त्या उठून बसल्या व आपलें आंथरूण बांधून निघण्यासाठी तयार झाल्या. आम्ही घाबरून त्यांना अडविलें आणि विचारलें, 'तुम्ही कुठे चालला?' त्यांनी लगेच निश्चयात्मक आवाजात उत्तर दिलें, 'पुढे जायचें आहे ना?' आम्ही म्हटलें, 'नाही आज आम्ही पुढे जाणार नाही. येथेच थांबून आधी ह्याचा विचार केला पाहिजे की पुढे जावें कीं नाही.'

‘मला हें स्थान पसंत नाही. पुढे जाऊन जिथे चांगली जागा मिळेल तिथे एक दोन दिवस आपण सर्वजणी थांबू.’ असें म्हणत त्यांनी पुढे जाण्याचाच आग्रह धरला. तेव्हा आम्ही म्हटलें, ‘पुढे ह्यापेक्षा चांगली जागा मिळेलच अशी खात्री नाही. सुदैवाने मिळाली तरी तेथील मंडळी आपणांस आजारी अवस्थेत राहू देतील ह्याची शाश्वती नाही.’ आम्ही पुनः पुन्हा त्यांना समजावण्याचा प्रयत्न केला; पण त्या आपलें सामान घेऊन चालूच लागल्या. शेवटीं आम्ही म्हटलें. “सामान तरी कुलीजवळ द्या.” पण त्यालाहि त्या राजी झाल्या नाहीत, व आम्ही नाइलाजास्तव पुढे जाऊ लागलो. ४-५ मैलांची चढण चढायची होती. मध्यंतरी विश्रांति-स्थानहि नव्हते. ताराबेनच्या अंगात ह्या वेळींहि ताप होताच पण त्या मन घट्ट करून पुढे जात होत्या. उठत बसत चालल्या होत्या. त्या थकल्या आहेत व त्यांच्या अंगात ताप आहे हें लक्षात घेऊन मी त्यांचें सामान घेतलें. तरीदेखील त्यांना चालणें कठिण झालें होतें. शेवटीं आम्हीं कशी तरी छोटी भिजनीची चट्टी गांठली.

छोटी भिजनी

येथे पोंचेपर्यंत ११ वाजून गेले. स्नान, भोजनादि केलें. पण विश्रांतीसाठी येथे थांबणें शक्य नव्हतें. कारण एक तर चारी वाजूला जंगल होतें; व दुसरें तेथे आज्ञ्याला राहू देत नसत. येथे ताराबाईंना पुन्हा ताप आला. अशा स्थितीत पुढे जाण्यात धोका होता. शेवटीं विचार करून ताराबाईंना घोड्यावर बसवून परत हरिद्वारला नेण्याचें ठरविलें. पण आमचा निर्णय कळताच ताराबाई फार संतापल्या व म्हणाल्या “मी यात्रा पूर्ण केल्या खेरीज परत जाणारच नाही. कोणत्याहि प्रकारें मी देवप्रयागला

तर पोंचणारच. मला मरणच यायचें असेल तर येथे कोठे तरी गंगाकांठीं मरणेंच मी पसत करीन. मरणाची मला भीति वाटत नाही. ”

ताराबाईंचा हट्टी स्वभाव आम्हाला चांगला माहीत होता. म्हणून निरुपायास्तव आम्ही पुढे जाऊ लागलो. दोडी, घोडा वगैरे वाहन वापरण्यासहि त्या तयार होईनात. सायंकाळीं सुमारे ४॥ वाजता ईश्वरावर भरवसा टाकून आम्ही छोटी भिजनीहून निघालो. अशक्तपणामुळे ताराबाईं चालू शकत नव्हत्या; तरी पण आपली सर्व शक्ति एकवटून हळूहळू पावलें टाकीत होत्या. थोडें दूर गेल्यानंतर त्या बसल्या; तेव्हा मी त्यांचें सामान एका मैलावर असलेल्या वड्या भिजनीच्या चट्टीवर ठेवून परत आले, व त्यांचा हात धरून मोठ्या मुष्किलीने 'बडी भिजनी' च्या चट्टीवर त्यांना घेऊन गेले.

बडी भिजनी

येथे पोंचेपर्यंत रात्रीचें ८ वाजून गेले. तसें तर ही चट्टी मोठी होती, पण त्या वेळीं ती यात्रेकरुंनी भरलेली होती. रामनामाचा जयजयकार चट्टीभर दुमदुमत होता. कित्येक यात्रेकरू जोरजोराने ओरडून भजन म्हणत होते. अशा अशांत वातावरणात झोपणें कठिण होतें. ताराबाईं तेथून उठून झोपण्यासाठी एकांत मिळावा म्हणून एक फलांग मागे परतल्या. हें स्थानहि झोपण्यालायक नव्हतें. कारण एक तर तेथे जंगली जनावरांची भीति होती व दुसरें झोपेत कुशोवर वळतांना खालीं खड्यात पडण्याची धास्ती होती. त्यांना तेथे झोपण्यास चौकीदाराने मनाईहि केली. परंतु त्यांनी ऐकलें नाही. मोहि समजावण्याचा वराच प्रयत्न केला; पण तापाच्या भरात त्या मला मारायला धावल्या. शेवटीं

चौकीदाराला घेऊन मी त्यांच्या जवळ गेले, कसे तरी त्यांना समजावले व यात्रेकरूंना विनवून चट्टीतील कोलाहल शांत केला. एक खाट मागवून घेतली व त्यावर तारावाईना झोपविले. इंग्रज असल्यामुळे सर्व लोक त्यांचा सन्मान करीत होते. सुमारे दहा वाजता आम्ही निश्चित होऊन झोपलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठून आम्ही विचार केला की २-३ दिवस येथेच थांबावे. पण दुकानदार राजी होईना. ह्याचें एक मुख्य कारण हें होतें की तारावाई आजारी होत्या. त्यांच्या तोंडातून कफ व त्याबरोबर रक्तहि बरेच पडत होतें. कफाने आणि रक्ताने भरलेले कपडे फेकणेहि ह्यावेळीं आम्हाला शक्य नव्हतें. कारण आमच्याजवळ कपडे कमी होते. म्हणून एखाद्या ओहळावर जाऊन मी कपडे धूत असें. अशा प्रकारें तारावाईचा एक मोठाच विकट प्रश्न आमच्यासमोर उभा झाला. आम्ही गांधीजींच्या अनुयायी आहोत असें समजून एका भल्या माणसाने एक दिवसभर आमची राहण्याची सोय केली. दुसऱ्या दिवशी तारावाईना कसे तरी समजावून घोड्यावर बसविले. व सहा मैलांवरील बंदर चट्टीला आम्ही दुपारी ३ वाजेपर्यंत पोचलो.

बंदर चट्टी

हें स्थान भागीरथीच्या अगदी जवळ आहे. येथे एक धर्मशाळा आहे. पण दुकान नाही. त्यामुळे यात्रेकरूंना त्रास होतो. रात्री थोडा फराळ करून प्रार्थनेनंतर आम्ही झोपलो. तारावाईच्या अंगात पूर्वीसारखाच ताप होता, व अशक्तता पूर्वीपेक्षा बरीच वाढली होती. अशा स्थितीत घोड्यावरहि त्या बसू शकत नव्हत्या. आम्ही पुढे जाऊ शकत नव्हतो व मागेहि परतू शकत नव्हतो. येथून देवप्रयागपर्यंतचा पायी रस्ता पांच दिवसांचा

होता. चौकशीअंतीं कळलें की २ मैलांवर गंगा ओलांडण्यासाठी घाट आहे व तेथून एक मैलाचा चढाव चढल्यानंतर देवप्रयागला जाणारी मोटारची सडक लागते. ताराबाईंनी देवप्रयागला जाण्याचा संकल्प केला होता. व अशा स्थितीतहि त्यांचा संकल्प कायमच होता. त्यांना असें वाटत होतें की देवप्रयाग उंचावर असल्यामुळे तेथे थंडी अधिक असेल व त्या हवेत त्यांची प्रकृति लवकर सुधरेल.

आमची ताटातूट व संकटांची परंपरा

ताराबाईंच्या सल्ल्यानेच आम्ही ठरविलें कीं एकीने त्यांच्या जवळ रहावयाचें व बाकीच्यांनी पुढे जायचें. सर्वजणींच्या इच्छेनुसार ताराबाईंजवळ राहण्याची कामगिरी मला स्वीकारावी लागली. पहाटे चार वाजताच बाकीच्या तिघीजणी पुढे जाण्यास तयार झाल्या. आम्ही मधेच अलग होऊ इच्छीत नव्हतो पण ईश्वरेच्छा तशी होती ; व ताराबाईंच्या आजारामुळे दुसरा काही मार्ग नव्हता.

गगेच्या घाटापर्यंत ताराबाईंना घोड्यावर बसवून मी आपलें सामान आणण्यासाठी आंत गेलें. बाहेर येऊन पाहतें तों घोडेवाला आधीच रवाना झाला होता. तो कोणत्या रस्त्याने गेला हें मला कळू शकलें नाही. रस्ते दोन असल्यामुळे मी गोंधळलें. शेवटीं कोणता तरी एक रस्ता स्वीकारला. तो रस्ता चुकीचा निघाला ; त्यामुळे घोडेवाला कसा मिळणार ? चालता चालता मी घाबरलें. अंधारात काळ्या काळ्या डोंगराखेरीज दुसरें काहीच दिसत नव्हतें. मी पहाडाची चढण चढत होतें, पुष्कळ उंच चढल्यानंतर मनात विचार आला की गगेच्या घाटाकडे जाणारा रस्ता तर खाली जाणारा असला पाहिजे. म्हणून मी परत

बंदरचट्टीला आले. व एका माणसाला उठवून गंगा-घाटाचा रस्ता विचारला. त्याने खालच्या वाजूस जाणारा मार्ग दाखविला. मी ह्या दुसऱ्या मार्गाने चालू लागले. दूर गेल्यानंतर झुळझुळ वाहणाऱ्या झऱ्याचा आवाज ऐकू येऊ लागला. झऱ्यावर प्रातर्विधि आटोपून थोडी दूर गेले व सूर्योदयाची वाट पाहत एका खडकावर बसले. येथे प्रार्थना केली. खाली वाहणाऱ्या गंगेच्या ओघाचा प्रतिध्वनि ऐकू येत होता. अंधारात घाटाचा रस्ता दिसत नव्हता.

नामस्मरणाचा आधार

ह्या वेळच्या माझ्या मनःस्थितीचे वर्णन करणे मला शक्य नाही. पहाडामुळे अधिकच भीषण भासणाऱ्या ह्या निर्जन जंगलात मी एकटी बसले होते. माझा धीर खचत चालला होता. माझ्या चित्तेचे व हवालदील होण्याचे एक कारण हे होते की सर्व जणींचे मिळून सुमारे २५० रुपये व बाकीच्या मैत्रिणींचे काही सामान माझ्या जवळच होते. मी मोटारने लवकर पोचेल अशा समजुतीने प्रत्येकीने आपले पैसे व काही सामान मजजवळ दिले होते. अशा चिंतित परिस्थितीत नाम-स्मरणाने मला पुन्हा शक्ति व धैर्य लाभले. केव्हा केव्हा अनेक प्रकारची दुर्बलता प्रकट करणारे विचार मनात येत व मी भांवावून जाई. “जंगली जनावरांच्या किंवा चोर-लुटारूंच्या तावडीत सांपडून मृत्यु आला तर माझ्या मैत्रिणी व ताराबाई यांना ती वातमी कशी कळेल ? ज्यांनी मजवर विश्वासून आपले सर्व रुपये, पैसे माझ्या हवाली केले त्यांचे काय हाल होतील ?” असे विचार मनात येत. स्वतःच्या मृत्यूचे मला भय वाटत नव्हते. शेवटी ईश्वरावर भरोसा टाकून मी समाधान मानले. व हृदयातून हळूहळू आवाज निघाला, “हे प्रभो, तुझे फक्त अस्तित्व

आहे व तू माझी परीक्षा पाहत आहेस असें दिसतें. 'तुझा मी टोणपा झालो, बुद्धि दे रघु-नायका' ह्या विचाराने शेवटीं मला समाधान लाभलें.

अरुणोदय अजून झाला नव्हता. पण तारे लोपले होते. पक्ष्यांचा किलकिलाट सुरू झाला होता. सर्व दिशा गालातल्या गालात हसत होत्या. पूर्वेकडे उषादेवी प्रकटली. तिने भगवान् भास्कराच्या आगमनाची वर्दी दिली. स्वतः चेतन असूनहि ज्या खडकावर मी बसलें होतें त्या खडकाप्रमाणेच जड झालेल्या माझ्या शरीरातहि नवचैतन्य संचरलें व मी रस्ता पाहू लागले.

नेमकें ह्याच वेळीं दुरून 'बोलो गंगामाई की जय, बोलो बदरीकेदार की जय' असा यात्रेकरूंचा जयजयकार कानावर पडला. ह्या आवाजाने चारी दिशा दुमदुमून गेल्या. यात्रेकरूंचे थवेच्या थवे येऊ लागले. मी एकाला विचारलें, 'बावाजी, गंगाजी ओलांडण्याचा रस्ता कोणता?' मला एकटीला भटकतांना पाहून बाबाजींनी आश्चर्य व करुणायुक्त स्वरात विचारलें, 'माईजी तुम्ही इकडे कुणीकडे?' मी आंभलो कहाणी सांगितली.

नावाड्याचें परिवर्तन

रस्ता मिळताच मी धावू लागलें. घाटावर पोंचताच तारावाईना पाहून मला अत्यंत आनंद झाला. त्या माझी चिंता करीत घोंगडीवर पडल्या होत्या. घोडेवाला मला शोधीत होता. त्याला पैशाची घाई झाली होती. दीड रुपया त्याला दिला व गंगापार करण्यासाठी नावाड्यास बोलावलें. त्याने एकदम दहा रुपये मागितले. मी म्हटलें, 'अरे भाऊ, एवढी छोटीशी नदी पार करायला पांच मिनिटेंहि बहुधा लागणार नाहीत. तरीहि तू दहा रुपये मागतोस?' त्याने परवा न करता उत्तर दिलें, 'कां

नको मागू? ही तर इंग्रज मेमसाहेब आहे. तुम्हीहि कोणी सेठानी असाल. तुमच्या सारख्या धनिकांकडून पैसे नाही घ्यायचे तर काय फकिराकडून घ्यायचे?' हें ऐकून त्या अडचणीच्या प्रसंगीहि मला हंसू आलें. खादीचा शुभ्र पोशाख असूनहि मला सेठानीची पदवी मिळाली ह्या विचाराने मला आश्चर्य वाटत होतें. मी नावाड्यास म्हटलें "तुज्जें म्हणणें वरोबर आहे. आम्ही धनिक आहोत, पण कसे तें माहीत आहे का? आमचा खजिना ईश्वराजवळ आहे. तो उदारपणें आमच्या सर्व गरजा भागवितो. तुलाहि जर आमच्याप्रमाणे धनवान् व्हायचें असेल तर ईश्वरावर श्रद्धा ठेव, व सत्य स्वीकारून लोभीपणा सोडून दे. आम्हाला लवकर मोटार गांठावयाची आहे. तुझा योग्य तो मेहनताना आम्ही देऊच. आता उशीर करू नकोस." त्याने काही न बोलता आम्हास लगेच पैलतीराला पोंचविलें. पलीकडे जाताच एका मोठ्या दगडावर मी घोंगडी आंथरली व त्यावर ताराबाईंना निजविलें. येथून सडकेपर्यंत जाणें सोपें नव्हतें. सडक एका मैलावर होती. परंतु सरळ रस्ता कोठेच नव्हता. जिऱ्याच्या पायऱ्यांप्रमाणे लहान मोठ्या खडकावरून उड्या मारीत वर चढायचें होतें. ह्या रस्त्याने स्वतःचें व मैत्रिणींचें सामान आणि ताराबाई यांना घेऊन जाणें मला फारच कठिण वाटलें. मी विचार करू लागलें की आता काय करावें? प्रथम सामान सडकेवर नेऊन ठेवायचें व मग ताराबाईंना न्यायचें असें करणें मला योग्य वाटलें नाही. कारण सामान चोरी जाण्याचा धोका होता. शेवटीं कल्पना सुचली की आपली नजर पोचेल इतक्या अंतरावर आधी सामान नेऊन ठेवावें व परत येऊन ताराबाईंना तेथपर्यंत न्यावें. हाच एक मात्र उपाय शक्य होता. अशा प्रकारें तीन-चार टप्पे मी गांठले.

चौथ्या वेळीं मी ताराबाईंना नेण्यासाठी आले, तेव्हा आतापर्यंत माझी ही सर्व कारवाई पाहत असलेला तो नाववाला मजजवळ आला व अत्यंत नम्रतापूर्वक म्हणाला, 'माईजी, मेमसाहेबांना स्वतःच्या पाठीवर घेऊन मी सहज सडकेपर्यंत पोचवून देतो. तुम्ही इतका त्रास घेऊ नका.' मी हंसून म्हटलें, 'अरे भाऊ, नदीपार करण्याचेच तू दहा रुपये मागितलेस ! आता सडकेवर पोचविण्याचे किती रुपये मागशील कोण जाणे ! आम्हाला येथेच आमची जीवनयात्रा संपवायची नाही. पुढे जायचें आहे. आमच्याजवळ जे थोडेसे पैसे आहेत ते सर्व तुलाच देऊन आम्ही काय गंगेमध्ये जल-समाधि घ्यावी म्हणतोस ?' त्याने काही उत्तर न देता आमचें सर्व सामान सडकेकाठच्या आपल्या घराजवळ नेऊन ठेवलें व पुन्हा येऊन ताराबाईंनाहि स्वतःच्या पाठीवर घेऊन सडकेवर आला. तेथे एका झाडाखाली मी ताराबाईंना झोपविलें. पाणी, दूध व चहाहि त्या नाववाल्याने आणून दिला. मी चहा तयार करून ताराबाईंना पाजला. नंतर नाववाल्यास विचारलें, 'तुझी मजुरी व उपकाराची परत फेड म्हणून काय देऊ ?' त्याने उत्तर दिलें 'तुमचें साहस पाहून मी आश्चर्यचकित झालो. तुमच्याकडून एकहि पैसा मी घेऊ इच्छीत नाही. त्याचें हें उत्तर ऐकून मला आश्चर्य वाटलें.

ह्या प्रसंगामुळे पू. बापूजींच्या सत्यअहिंसांतर्गत प्रेममत्त्वाचें मला दर्शन झालें. इतक्या थोड्या वेळात त्या माणसाच्या हृदयात किती परिवर्तन झालें होतें ! त्या वेळीं मला गीतेतील खालील श्लोक आठवला.

“राहिला सर्व भूतांच्या हृदयीं परमेश्वर ।” गीताई

“ईश्वरः सर्व भूतानाम् हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।” गीता

कोणीहि मनुष्य मुळात वाईट नसतो. सर्वांच्या अंतर्यामी एकच प्रेम-प्रवाह वाहत असतो याचें दर्शन झालें. मी त्याला सहा आणे दिले; व प्रसन्नतापूर्वक त्याने ते स्वीकारले.

देवप्रयाग व तारावाई

मोटारची वाट पाहता पाहता दुपारचे दोन वाजले. लॉरीने सायंकाळीं ३।। च्या सुमारास आम्ही देवप्रयागच्या मोटार स्टँडवर पोंचलो. देवप्रयागची वस्ती स्टँडपासून सुमारे दीड मैल दूर आहे. जाण्याचा रस्ता म्हणजे एक लहानशी पाउल वाट, व तीहि सपाट नाही. उतार इतका आहे की चांगल्या माणसाचींहि पावलें घसरून येत म्हणून सांभाळावें लागतें. तारावाईची स्थिति तर आता इतकी खराब झाली होती की, कंडीमधेहि वसणें त्यांना शक्य नव्हतें. दांडीमधे (पालखी) जाण्याची त्यांची तयारी नव्हती. डोंगरावर असूनहि येथे उष्णता वरीच होती. गरम वारे वाहत होते. तारावाईची पहिल्यापासून अशी समजूत होती की देवप्रयागची हवा फार थंड असेल व तेथे जाताच आपल्याला शांति लाभेल. पण वस्तुस्थिति अगदीच उलटी होती. देवप्रयागच्या गांवात जाण्याचीहि आता त्यांना भीति वाटू लागली. त्यापेक्षा मोटारस्टँड जवळील खुलें मैदान त्यांना पसंत होतें. त्यांचा वाढता ताप पाहून माझा विचार त्यांना गांवात डॉक्टरकडे नेण्याचा होता. शेवटीं त्यांचा आग्रह लक्षात घेऊन त्यांना स्टँडवरच राहू दिलें व मी गांवात डॉक्टरला बोलावण्यास गेलें.

चौकशी करीत करीत मोठ्या प्रयासाने दवाखान्यात पोंचलें. डॉक्टरांना सर्व हकीकत सांगितली. त्यांनी एकदम उत्तर दिलें, "ठीक आहे. तुम्ही जाऊन त्यांना पालखीतून घेऊन या." मी म्हटलें, "त्या आपणांस स्टँडवरच भेटू इच्छितात. आपण इतकी

तसदी घ्याल तर आपले फार उपकार होतील.” कंपाउंडरसह डॉक्टर स्टँडवर आले. ताराबाईची स्थिति फार खराब आहे हें त्यांच्या लक्षात आलें. त्यांना डोलीत निजवून दवाखान्यात आणलें. म. गांधींची अनुयायी मानून त्यांनी फार प्रेमाने उपचार केला. शक्य त्या इतर सुखसोयी निःस्वार्थ भावनेने करून दिल्या. गरम वाऱ्याचा त्रास होऊ नये म्हणून ओली घोंगडी स्वतःच ताराबाईच्या चारी वाजूला बांधली. इतकें सर्व करूनहि त्या दिवशींची उष्णता आणि तापामुळे वाढलेला दाह त्यांना सहन झाला नाही. शेवटीं फार दुःखित अंतःकरणाने त्या मला म्हणाल्या ‘मी तुम्हाला उगीचच त्रास दिला. आता कसें तरी मला हरिद्वारला पोंचवा. येथील उष्णता मी सहन करू शकत नाही.’

ताराबाईंनी अशा स्थितीत हरिद्वारचा प्रवास करण्यात धोका होता. ताप थोडा कमी झाला होता, पण अशक्तता फार वाढली होती. डॉक्टरांनी हरिद्वारला जाण्याची ज्या दिवशीं परवानगी दिली त्याच दिवशीं पायीं यात्रा करणाऱ्या आमच्या तीन मैत्रिणीहि देवप्रयागला येऊन पोंचल्या. त्यांचेंहि मत असेंच पडलें की ताराबाईंना हरिद्वारला गुरुकुल कांगडीत पोंचवावे. मी त्यांना सांगितलें की ताराबाईंची प्रकृति सुधारली नाही तर तुम्हाला तार करीन व तुम्ही तार मिळताच परत या. माझ्याकडून सूचना मिळेपर्यंत तुम्ही येथेच देवप्रयागला थांबा.

येथे प्रसंगाच्या ओघात हेंहि सांगणें उपयुक्त होईल की ह्या यात्रेत गंगोत्रीपर्यंत फक्त देवप्रयागलाच दवाखाना आहे. टिहरी संस्थानामार्फत तो चालतो. हवा व प्रकाशाच्या दृष्टीने विचार करता दवाखान्याची इमारत अगदीच अनुपयुक्त आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणीं दवाखाना नसणें ही तर धार्मिक व श्रद्धालु

स्त्री-पुरुषांच्या दृष्टीने फार लांबनास्पद गोष्ट आहे. टिहरीच्या संस्थानिकांनी व भारतीय जनतेने ह्याचा विचार करावा.

तारावाईना हरिद्वारला पोंचविण्यासाठी डॉक्टरांनी एक रिकामी मोटार-लॉरी मिळवून दिली. गुरुकुल-कांगडीला आगाऊ सूचना म्हणून तार केली. ता. १३-५-३५ रोजी सकाळी ५ वाजता निघतांना औषध आदीच्या खर्चावद्दल १० रु मी डॉक्टरांना देऊ लागले. पण त्यांनी स्वीकारले नाहीत. ते म्हणाले, “तुम्ही काही देऊ इच्छीतच असाल तर ह्या पाणीवाल्याला द्या. कारण येथे पाणी फार खालून आणावे लागते. आम्हीहि पैसे देऊनच पाणी आणतो.” पाणीवाल्याला दोन रुपये देऊन मी डॉक्टरांची रजा घेतली व तारावाईना पालखीतून स्टँडवर आणून मोटारीत झोपविले. सुमारे साडे-सहा वाजता आम्ही देवप्रयागच्या मोटार स्टँडवरून निघालो.

बराच प्रवास केल्यानंतर एका चट्टीवर मोटार पुष्कळ वेळ थांबली. तेथे तारावाईना मोटारीतून खाली उतरवून चहा पाजला. थोड्या वेळाने त्या म्हणाल्या, “मला असे वाटते की ह्या आजारातून मी वाचणार नाही. तुम्ही नोटबुक काढून लिहून घ्या की “इंग्लंडात माझी जी काही धन-दौलत आहे ती सर्व मी पू. बापूजींना अर्पण केली आहे. आश्रमात राहणारी इंग्रज महिला मिस मेरी बार माझा इंग्लंडातील पत्ता जाणते. ती सर्व काही सांगेल.” मी त्यांना म्हटले ‘तुम्हीच इंग्रजीत आपला पत्ता लिहून द्या.’ त्या म्हणाल्या “मी ह्या वेळी लिहू शकत नाही. हरिद्वारला गेल्यानंतर सत्यदेवजींकडून लिहून देईन.’ ह्या वेळी मला फार वाईट वाटत होते. पण मी आपले दुःख प्रयत्नपूर्वक दावले. सुमारे एक तासभर थांबून आमची मोटार पुन्हा चालू लागली. ह्या

चेळीं तारावाईची प्रकृति क्षणोक्षणीं घसरत होती. त्या माझ्या मांडीवर झोपल्या होत्या. वारंवार मला हाक मारीत. माझे हात धरून त्यांचें चुंबन घेत, व माझ्या खांद्यावर हात ठेवून मला आलिंगन देण्याचा प्रयत्न करीत. थोड्या वेळाने पुन्हा हाक मारीत. मी म्हटलें 'ताई, मला पुन्हा पुन्हा कां हाक मारता ? मी तुमच्यासाठी काय करू शकतें ? शांत-चित्त होऊन ईश्वराचें स्मरण करा. तोच तुम्हाला ह्या दुःखद त्रासातून मुक्त करू शकतो. वारंवार मोठ्याने हाका मारल्यामुळे तुमचा गळा सुकून जाईल.' माझे हें म्हणणें ऐकून त्या स्तब्ध झाल्या. त्यांना स्तब्ध आणि चिंतित पाहून मी विचारलें 'बोलू शकत नाही काय ? कशाचा विचार करीत आहा ?' त्या गंभीरपणें बोलल्या 'आता तुम्हीच तर सांगितलें होते ना की ईश्वर-स्मरण करा ? मी त्याचेंच ध्यान करतें आहे. तुम्ही घाबरू नका.' ह्या वेळीं तारावाई उष्णतेमुळे फार अस्वस्थ होत्या. सारख्या ह्या कुशीवरून त्या कुशीवर होत होत्या. ओल्या कपड्याने मी त्यांना वारा घालीत आधार देऊन वसविलें. हरिद्वारला केव्हा पोचूं असें त्या पुन्हा पुन्हा विचारीत असत. 'महादेवीताई, माझ्यामुळे तुम्हाला फार त्रास झाला. फार कष्ट करावे लागले.' असें म्हणता म्हणता त्यांचा गळा भरून येई. त्यांना समाधान वाटावें म्हणून मी म्हणत असें, "तुम्ही चिंता करू नका. तुमची सेवा करण्यापेक्षा अधिक आनंददायी काम मला दुसरें कोणतें आहे ? ही सेवा करण्यात मला काहीच कष्ट वाटत नाहीत."

हृषीकेश अजून थोडें दूर होतें. त्या म्हणू लागल्या 'अरे लवकर चल. मला देवाघरां जायचें आहे. उशीर करू नकोस' मी म्हटलें 'वाई घाबरू नका. आपण ईश्वराजवळच आहो. भगवान

आपल्यापासून शेंकडों कोस दूर नाही. त्याच्याजवळ जाण्यासाठी शारीरिक धावपळ करण्याची गरज नाही. आपली दृष्टि अंतर्मुख करा. ईश्वर आपल्या भावनेतच समावला आहे.' अशाच प्रकारे काही गोष्टी करीत आम्ही हृषीकेशला पोंचलो, ताराबाईची प्रकृति लक्षात घेता येथून हरिद्वारला जाण्यासाठी स्पेशल मोटार करणे मला आवश्यक वाटले.

ताराबाईचें निधन

हरिद्वारचें भाडें मोटारवाला वीस रुपये मागू लागला. मी म्हटलें आम्हाला लवकर जायचें आहे. आमची ही परिस्थिति पाहून योग्य तें भाडें घे. इतक्यात एक दुसरा मोटारवाला येऊन म्हणाला, 'माई, मी आपली मोटार घेऊन येतो. मला फक्त चार रुपये द्या.' मोटार येताच ताराबाईना मांडीवर घेऊन मी बसलें. त्यांचा श्वासोच्छ्वास जोराने चालू होता. बोलणें आता बंद झालें होतें. त्यांच्या कानाजवळ मी रामनामाचा उच्चार करीत होतें. आम्ही जेमतेम तीन फर्लांग आलो असू. ताराबाई हरिद्वारपर्यंतहि जाऊ शकणार नाहीत अशी शंका माझ्या मनात आली. मी मोटारवाल्याला विचारलें, 'येथे जवळपास कोठे दवाखाना आहे का?' तो म्हणाला 'दवाखाना तर तीन फर्लांग मागे राहिला. तुम्ही म्हणत असाल तर मी मोटार परत वळवितो.' दवाखान्यात गेल्यानंतर थोड्या वेळाने ताराबाईना पाहताच डॉक्टर हळूच म्हणाले 'आता ह्यांच्या आयुष्याची शेवटचीं दोन तीन मिनिटेंच उरलीं आहेत.' दुपारीं अकराच्या सुमारास एक दोन लांब सुस्कारे टाकून मोटारीतच ताराबाईनी आपली इहलोकची यात्रा संपविली.

ह्या वेळच्या माझ्या मनःस्थितीचें वर्णन मी कसें करू ? माझ्या अंतःकरणात भयंकर वेदना होत होत्या. मी सारखी त्यांच्या

तोडाकडे टक लावून पाहत होते. दोन्ही डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहत होत्या. किती तरी वेळ त्यांना तशीच मांडीवर घेऊन वसले होते. शेवटी डॉक्टरांनी मला हाक मारली व म्हटलें, 'देवीजी, ह्यांना मांडीवर घेऊन किती वेळ वसणार ? त्यांना खाली ठेवा व अंत्यविधीची तयारी करा.' त्यांचे हे शब्द ऐकून मी शुद्धीवर आले, व आपल्या प्राप्त कर्तव्याचें मला भान झालें. नंतर मी डॉक्टरांना म्हटलें 'यांची इच्छा हरिद्वारला पांचण्याची होती; ती पूर्ण झाली नाही. त्यांचा अंत्यविधि हरिद्वारला गुरुकुल कांगडीत झाला तर बरें.' त्यांची संमति घेऊन त्याच मोटारने ताराबाईंचें शव गुरुकुल कांगडीस नेलें.

दुपारचे दोन वाजले असतील. मी सत्यदेवजींच्या घरीं गेलें. त्यांना सर्व हकीकत सांगितली. त्यांनी ताबडतोव गुरुकुलाचे आचार्य श्री. देवशर्माजी (आता श्री स्वामी अभय देवजी) यांना कळविलें. गुरुकुलच्या दवाखान्यात ताराबाईंचें शव ठेवण्यात आलें. सत्यदेवजींच्या घरीं स्नान करून मी थोडी विश्रांति घेतली. सुमारे पांच वाजता संध्याकाळीं मी माझी महिलाश्रमातील मैत्रीण सुमित्राबाई (या ताराबाईंबरोबर बैतूलला काम करित होत्या, प्रकृति ठीक नसल्यामुळे ह्वाफेर करण्यासाठी ताराबाईंनीच त्यांना येथे आणलें होतें व त्यांच्या आधारेच येथे राहिल्या होत्या.) यांच्यासह दवाखान्यात गेलें. शवाला शेवटचें स्नान घालून खादीचें कापड नेसविलें. शव-यात्रेबरोबर गुरुकुलचे सारे अध्यापक व ब्रह्मचारी स्मशानात आले. वेदोक्त विधिपूर्वक तूप, चंदन वगैरे सर्व सुगंधित वस्तूंसह संपूर्ण दहन-संस्कार केला. चितेवर ठेवले असता ताराबाईंचा शेवटचा फोटोहि घेतला. ताराबाईंचे चांगले कपडे, घोंगडी वगैरे सर्व मी गरिबांना वाटून दिले.

तारावाईच्या मृत्यूच्या दुःखातहि 'नश्वर-शरीरात ह्यापेक्षा अधिक सौभाग्याचा प्रसंग क्वचित्च कोणास प्राप्त होत असेल' अशा विचाराने मला काहीसा आनंद होत होता. गीतेमध्ये श्रीकृष्ण म्हणतात 'अंतकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावम् याति नास्त्यत्र संशयः ॥'

हिमालयासारख्या पवित्र प्रदेशात गंगेच्या पावन तीरावर ईश्वराचें ध्यान करीत करीत देह विसर्जन करणें आत्म्याच्या दृष्टीने खरोखर गौरवास्पद आहे. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पहाटे चार वाजता उठून पू. जमनालालजींना मी पत्र लिहिलें व त्यात ह्या मृत्यूची बातमी त्यांना कळविली.

सकाळीं साड पांचच्या सुमारास मी गुरुकुलामधून निघालें व मोटारने सायंकाळीं पांच वाजता देवप्रयागला येऊन आपल्या मैत्रिणींना भेटलें. त्यांना सर्व हकीकत सांगितली, व विचारलें "आता परत जाऊ इच्छिता कीं पुढे जायचें ? मला तर सर्व लोकांनी पुढे जाण्यास मनाई केली आहे. अडचणींना तोंड देण्याची हिंमत असेल तर पुढे जाण्याची तयारी करा; नाही तर परतणेंच श्रेयस्कर. माझा निश्चय तर पक्का आहे. तुम्ही कोणी न आला तरीहि मी हिमालय-यात्रा पुरी करणार." थोडा विचार करून सर्वांनी पुढे जाण्याचें ठरविलें.



तीर्थ-क्षेत्रे

देवप्रयाग

पहाडावर वसलेले हे एक रमणीय स्थान आहे. अलकनंदा व गंगा यांचा संगम येथे होतो. त्यामुळे ह्या गांवच्या सौंदर्यात फार भर पडली आहे. ह्या ठिकाणच्या संगमाचा प्रवाह इतका जोरदार आहे की स्नान करतांना वाहून जाण्याचा धोका असतो ; म्हणून लोक साखळी करून स्नान करतात. पंड्यांचा तर येथे अड्डाच आहे. बद्रीनाथ, गंगोत्री वगैरे ठिकाणचे पंडे मुख्यतः इथलेच राहणारे. त्यांचीं सुमारे चारशे घरे येथे आहेत. यात्रेकरू दिसताच हे त्यांच्या मागे लागतात. 'तुमचा पंडा कोण ?' इत्यादि प्रश्न विचारू लागतात. त्यांच्या प्रश्नाला "आमचे पंडे आम्हीच आहोत, यात्रेला येण्याचे ठरविले तेव्हाच स्नानादींचा संकल्प आम्ही केला." अशा प्रकारची उत्तरे हंसतमुखाने आम्ही त्यांना दिली. आमचीं अशीं उत्तरे ऐकून ते म्हणत, 'तुम्ही गांधींच्या शिष्य दिसता.' त्यांची ही पदवी आम्ही सहर्ष स्वीकारित होतो. त्यामुळेच दक्षिणा वगैरेबाबत ते आम्हाला त्रास देत नसत.

येथे चांगलीं मोठमोठीं दुकाने असल्यामुळे खाण्यापिण्याच्या सर्व आवश्यक वस्तु मिळतात. येथे वावा कालीकमलीवाले यांचे सदावर्त व धर्मशाळाहि आहे. पोस्ट, तारघर आणि दवाखानाहि आहे. गंगोत्री व जम्नोत्रीचे यात्रेकरू येथेच भागीरथी ओलांडतात. टिहरी येथून ४-५ मैल आहे. तारीख १५-५-३५ रोजी पूल ओलांडून आम्ही जम्नोत्रीला जाण्यास निघालो.

टिहरी

दुपारीं बाराच्या सुमारास आम्ही टिहरीला जाऊन पोचलो. गढवाल देशाचा ही राजधानी. गंगेच्या काठीं गांव वसलें आहे. पर्वतश्रेणीतून वाहत गंगा येथे येते. आजचा पूर्ण दिवस आम्ही येथेच घालविला. दुसऱ्या दिवशीं पहाटे चार वाजता प्रार्थना करून आम्ही पुढे निघालो. सहा मैलांवर एक चट्टी लागली. तेथे भोजन व विश्राम करून सायंकाळीं साडेचारला तेथून निघालो ; व चार मैल चालून एक छोटीशी चट्टी गांठली.

म्हातारीची कथा

ह्या चट्टीचा रस्ता फार कठिण आहे. ह्या रस्त्यातील एक विचित्र घटना अजूनहि माझ्या चांगली लक्षात आहे. रस्त्याच्या चढणीमुळे थकलेली, रडत, कण्हत, असलेली एक म्हातारी मला दिसली. ती असहाय होती ; चालून चालून पायाला सूज आली होती. बरोबर ओझेहि पुष्कळ होतें. रस्त्यातच अंधार होईल ह्या भीतीने ती फार व्याकुळ होती. मी तिला विचारलें 'तुला मी कोणती मदत करू ?' तिने उत्तर दिलें, 'मुली, तू मला कोणती मदत करू शकतील ? तुझ्याजवळ आधीच पुष्कळ ओझे आहे. माझे साथी व इतरहि अनेक साधु-वेषधारी तरुण यात्रेकरू माझी ही स्थिति पाहून पुढे निघून गेले.' तिची ही कहाणी ऐकून मला फार वाईट वाटलें. म्हातारीला अशा स्थितीत सोडून जाणें मला असह्य होतें. तिला चट्टीपर्यंत कसें पोचवावें ह्याचा मी विचार करू लागलें.

ह्या दिवशीं माझी तब्येत ठीक नव्हती. मासिक धर्मांमुळे फार अशक्तता वाटत होती. आपलें स्वतःचें सामान उचलणेंच जड जात होतें. अशा स्थितीतहि असहाय म्हातारीची उपेक्षा

करणे मला शक्य नव्हते. माझा आत्मा ही गोष्ट सहन करू शकेना. मी म्हातारीचे सामान उचलून पाहिलें. तें फार वजनदार होतें. मी तिला विचारलें, 'आई, हें सर्व सामान तुम्ही स्वतःच उचलून आणलें कीं कोण्या कुलीने आणलें?' म्हातारी म्हणाली 'नाही, कुलीची काय गरज? मी स्वतःच आणलें.' मला फार आश्चर्य वाटलें. म्हातारीच्या साहसाचें कौतुक करीत मी परमेश्वराची प्रार्थना करू लागलें. 'हे प्रभो, ह्या म्हातारीसारखी साहसीवृत्ति थोडा वेळ तरी मला दे; म्हणजे या म्हातारीला तिच्या सामानासह एखाद्या सुरक्षित ठिकाणीं मी पोचवू शकेन.'

ह्यानंतर मी तिचें सामान पाठीवर घेतलें व तिलाहि हात धरून नेऊ लागलें. अशा प्रकारें चालण्यात मला फार त्रास होत आहे हें ओळखून म्हातारी म्हणाली, 'मुली तू पुढे चल; मी हळू हळू मागून येते.' तीन मैल चालल्यावर एक चट्टी लागली. सर्व सामान मी तेथे ठेवलें. माझ्या मैत्रिणीहि आधीच येथे पोचल्या होत्या व माझी वाट पाहत होत्या. थोड्या वेळाने म्हातारी येईल अशी माझी अपेक्षा होती. पण ती आली नाही. तेव्हा मी परतलें. वरेंच दूर गेल्यावर रस्त्याच्या वाजूला बेशुद्ध पडलेली ती म्हातारी दिसली. तहानेमुळे तिचें तोंड कोरडें पडलें होतें. जवळपास कोठे पाणी नव्हतें. पाणी घेण्यासाठी मी पुन्हा त्या चट्टीवर आलें. व थोड्या वेळाने तिचा हात धरून कसें तरी तिला एकदाचें चट्टी पर्यंत आणलें.

ही चट्टी फार लहान होती. विश्रामासाठी पुरेशी जागाहि तिथे नव्हती. पाणीहि फार खोलगट जागेत होतें. दुकानदार राहू देण्यास तयार नव्हता. अशा स्थितीत म्हातारीला तेथेच सोडून जाणें मला वरें वाटलें नाही. तेथून थोड्या अंतरावर एक

धर्मशाळा होती. आपल्या मैत्रीणींची नाराजी पत्करूनहि म्हातारीला त्या धर्मशाळेत पोंचवावें असें मी ठरविलें. स्वतःचें कर्तव्य टाळणें हें मानसिक दुर्बलतेचें लक्षण आहे असें मला वाटलें. मी एकटीच त्या म्हातारीला घेऊन धर्मशाळेत गेलें. ह्या वेळीं रात्रीचे ८ वाजले असतील. म्हातारीला चहा पाजला. तिच्या सुजलेल्या पायांची मालिश केली. व रात्रभर तिच्या जवळच राहिलें.

दुःखितांची सेवा हीच खरी यात्रा

मैत्रीणी नाराज झाल्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. म्हातारीच्या सेवेत लागल्यामुळे आपल्या यात्रेचा कार्यक्रम लांबेल असें त्यांना वाटत होतें. मी नम्रतापूर्वक त्यांना सांगितलें 'नाराज होऊ नका. आपली यात्रा म्हणजे केवळ हिमालयाची यात्रा नाही; तर त्याहून मोठी अशी जीवन-यात्रा आहे. जीवन-यात्रेत अनेक अडचणींना व संकटांना तोंड द्यावें लागतें. कर्तव्य-पालन करीत असता आलेल्या अडचणींना तोंड दिल्यानेच यात्रा पूर्ण होते. अडचणींपेक्षा कर्तव्य-पालनाचें महत्त्व फार जास्त आहे.'

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ५।। वाजता निघून मैत्रीणींसह धरासू चट्टीला पोंचलें. ही चट्टी गंगाकाठीं आहे. येथे एक पहाडी नाला गंगेस मिळतो. ह्या चट्टीजवळून गंगोत्रीला जाण्याचा ४७ मैल लांब रस्ता आहे. येथे दुकान, धर्मशाळा वगैरे सोयीहि आहेत. स्नान भोजन व विश्राम करून आम्ही जमनोत्रीच्या रस्त्याला लागली.

माझी कठिण दशा

धरासूहून सहा मैल असलेली सिलक्यार चट्टी रात्री ७ वाजता गांठली. आदल्या दिवशीं म्हातारीचें वजनदार सामान उचलल्यामुळे आज माझी प्रकृति फार बिघडली होती. रक्तस्राव

इतका जास्त होऊ लागला की मी जवळ जवळ बेशुद्धच झाले होते. बसू शकत नव्हतें; उठूहि शकत नव्हतें. हातापायांत काही चेतनाच उरली नव्हती. शरीरात काही रक्तच उरलें नाही असें मला वाटत होतें. बराच वेळ मी निश्चेष्ट पडले होते. माझ्या सर्व मैत्रिणी झोपल्या होत्या. काही वेळाने मी शुद्धीवर आले. जगणें असंभव वाटू लागलें. स्वतःच्या बाबतीत मृत्यूचें दुःख वाटत नव्हतें. पण यात्रेतच माझाहि मृत्यु झाला तर मैत्रिणींना किती दुःख व त्रास होईल याचा विचार येऊन मानसिक वेदना फारच होऊ लागल्या. तेव्हा मी मैत्रिणींना हळूच हाक मारून उठविलें. थोड्या वेळाने माझी वाचाच बंद होत आहे असें मला वाटलें. माझी ही कठिण स्थिति पाहून मैत्रिणी फार घाबरल्या. त्या किंकर्तव्यमूढ झाल्या. तेथे औषधोपचार करण्याची काही सोय नव्हती. कशी तरी रात्र निभली. प्रकृति सुधारण्याचा रंग दिसत नव्हता.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं त्याच चट्टीत दुसऱ्या खोलीत राहणाऱ्या एका लखनौ निवासी दंपतीला एका मैत्रिणीने सर्व परिस्थिति सांगितली. ते दोघेहि लगेच माझ्याकडे आले. त्यांनी मला धीर दिला. उपचार म्हणून बेंबीवर कपडा गुंडाळून त्यावर थंड पाण्याची धार सोडण्यास सांगितलें. त्यामुळे काही वेळाने मला वरें वाटू लागलें. हळूहळू साव कमी झाला.

आपल्या जीवनाचा लवकरच शेवट होण्याचा संभव आहे, अशा मनःस्थितीत असतांना मी मैत्रिणींना येथपर्यंत सांगून टाकलें की 'माझी काही चिंता करू नका. मला मृत्यु आला तर अंत्यविधीसाठी साधन-सामुग्री जुळविण्याच्या भानगडीत पडू नका. माझें शव गंगा माउलीला अर्पण करा. व त्यानंतर यात्रा पूर्ण करण्याची तुमची हिमत असेल तर पूर्ण करा.'

मला अशक्तता फार आली होती. त्यामुळे दोन दिवस आम्ही सर्व तेथेच राहिलो. अशा प्रकारें यात्रा अधिक लांबविणें मैत्रिणींच्या दृष्टीने मला योग्य वाटलें नाहीं. अशा परवश अवस्थेत यात्रा कशी करायची हा प्रश्न माझ्यासमोर होता. शेवटीं, ज्या साधनाच्या विरुद्ध मी होतें त्याचाच उपयोग मला करावा लागला. ज्या 'कंडी' चें नांवदेखील मला असह्य होतें तिच्यात असहाय अवस्थेमुळे मला वसावें लागलें. हृदय कठिण करून मोठ्या मुष्किलीने तीन दिवस अशा प्रकारें यात्रा केली. कंडीत बसलें असता केव्हा केव्हा मला फारच दुःख होई व माझ्या तोंडून उद्गार निघत 'अरे वावा, मला खालीं उतरू दे. मला अशा प्रकारें माणसावर बसणें बरें वाटत नाहीं. त्यावर कंडीवाला म्हणें 'ताई, असें म्हणू नका. गरिवांवर दया करा. तुम्ही असें कराल तर माझें पोट कसें भरेल?' मी त्याला उत्तर देई, "तू पोटाची चिंता करू नकोस. तुला ठरलेले पैसे मिळातीलच तुझ्या पाठीवर बसणें मला बरें वाटत नाहीं. म्हणून मी खालीं उतरू दे म्हटलें.' असें म्हणून मी खालीं उतरत असे. मनोवळ तर होतें, पण शरीरवळ? जास्त दूर चालू शकत नव्हते. त्यामुळे थोडा वेळ पुन्हा पुन्हा कंडीत बसावें लागे.

ह्या वेळीं काही यात्रेकरू मला असेहि भेटले की जे माझी थट्टा करीत म्हणायचे 'ताई, हा कालच्या सेवेचा व परोपकाराचा प्रसाद आहे. तो आज तुम्हाला भोगावा लागत आहे.' मी म्हणत असे, हं! हें त्याचेंच फळ असेल तर मी तें आनंदाने सेवन करीन. असा त्रास मला फार आवडतो. हे कष्ट मला फार गोड लागतात. हाच माझ्या जीवनाचा आधार आहे. ह्यातच मला जीवनाचा आनंद लाभतो. आंधळ्याप्रमाणे तीर्थ-स्थानांची केवळ पायपोट

करणें व शरीर सुकविणें हा काही यात्रेचा उद्देश नाही, सत्पुरुष अशा यात्रेला यात्रा म्हणण्याऐवजी यातना म्हणतात. सर्व सुख-दुःखें आनंदाने सोसून सहज-प्राप्त सेवा केल्यानेच यात्रेचें खरें फळ पदरात पडतें. अशा प्रकारें दुःख सोसल्यामुळे मरण आलें तरी त्यामुळे माझें काही बिघडणार नाही. मी अशा मरणाचें स्वागतच करीन. मी असें कोणतें पुण्य केलें आहे? मी तर निमित्तमात्र होतें.

काही वेळ कंडीत काही वेळ पायी, अशा रीतीने गंगाणी चट्टीपर्यंत मी गेलें.

गंगाणी चट्टी

ही चट्टी गंगाकांठीं आहे. येथे कालीकमलीवाल्यांची धर्मशाळा व सदावर्त आहे. मी येथे स्नान, भोजन वगैरे केलें व थोडा वेळ आराम करून जानकी-चट्टीकडे जाऊ लागलें. मैत्रिणी तोंवर जम्नोत्रीला पोचल्या होत्या. कंडीमुळे मी मागे पडले होते. जानकी-चट्टीत मी थोडी विश्रांति घेतली. कंडीवाल्यानेहि जेवण केलें. येथून निघून सायंकाळीं पांचच्या सुमारास मी जम्नोत्री गांठली. तेथे मैत्रीणींवरोंवर जेवण केलें, व निसर्ग-सौंदर्य पाहण्यास निघालो.

जम्नोत्री

येथे अनेक प्रवाह मिळून यमुना नदी बनते. काही प्रवाहांचें पाणी इतकें कढत असतें की तांदुळ, डाळ, वटाटे वगैरे कपड्यात बांधून काही वेळ त्यात बुडवून ठेवले तर उत्तम शिजतात. यमुनेचा उगम वानर-पुच्छ पर्वताच्या तिसऱ्या शिखरापासून होतो असें सांगतात. हें स्थान सुमेरु पर्वताला भिडलेलें आहे. असेंहि सांगतात की बंदरपुच्छ पर्वतापासून १४ मैलांवर कैलासचा पायथा आहे. वर्फ फार असल्यामुळे तेथे कोणीहि जाऊ शकत नाही.

जम्नोत्री हें एक थंड ठिकाण आहे. येथे एक यमुनामंदिर आहे. यात्रेकरूंना दोन तीन धर्मशाळा आहेत. येथील प्राकृतिक दृश्य अद्वितीय आहे. तें पाहून परमेश्वराच्या सगुण रूपाची कल्पना येते. हिमाच्छादित पर्वतावर जेव्हा सूर्य-प्रकाश पडतो तेव्हा तो स्फटिकमण्याप्रमाणे चमकू लागतो. ह्या पर्वतातूनच यमुनेचा उगम होतो. तो फार सुंदर आहे. येथे यमुनेचें पाणी निळसर रंगाचें आहे.

येथे गरम पाण्याचे तीन चार झरे आहेत. त्यांचें पाणी अगदी उकळत असतें. या ठिकाणीं थोडा वेळ बसलें तरी अंगातून खूप घामाच्या धारा वाहू लागतात, व चालण्यामुळे आलेला थकवा नाहीसा होतो. एका कुंडातील पाणी इतपतच गरम आहे की त्यात आराधाने वसून स्नान करता येते. येथे स्नान केल्यावर माझ्या मनात विचार आला की प्रकृति-माता हीच खरोखर आपली माता आहे. ती वृक्षरूपी हिरव्या वेलवुट्टीची साडी नेसून यात्रेकरूंचें रूप घेऊन आलेल्या मुलांचें स्वागत करित आहे; व त्यांचा थकवा नाहीसा व्हावा म्हणून त्यांना स्वानादीसाठी तापविलेलें पाणी देत आहे. प्रकृतिमातेच्या या सहवासात आम्ही एक दिवस राहिलो.

येथे एका सज्जन यात्रेकरूंनी भेट झाली. ते काँग्रेस-कार्यकर्ते होते. विवेकशील व विरागी दिसत होते. त्यांचें नांव चिंतामणीभाई. राहणारे आलमोडचाचे. स्वयंसेवकासारखी एक वगल थैली ते वापरीत असत. त्यातच त्यांचें सर्व सामान राही. खादीचा एक सदरा, टोपी, निरंद पन्हाचीं दोन धोतरें व एक घोंगडी इतकेंच कपडे घेऊन हे महापुरुष ह्या थंड मुलुखाची यात्रा करण्यास निवाले होते. पायांत पादवाणहि नव्हें. ह्या भागात अदवाणी यात्रा

तीर्थ-क्षेत्रें

करणारे हेच एक भेटले. ह्यांच्यात त्याग व सेवावृत्ति खूप दिसत होती. आम्ही काही दिवस बरोबर यात्रा केल्यामुळे त्यांचा परिचय बराच झाला.

दुसऱ्या दिवशीं यमुना मातेचा आशीर्वाद घेऊन आम्ही निघालो व ह्या थंड मुलुखातून पायीं प्रवास करीत दहा दिवसांनी उत्तरकाशीला पोचलो.

उत्तरकाशी

येथे गंगेचा घाट अर्धवट पक्का बांधलेला आहे. वस्ती साधारणच आहे. तीन चार दुकानें आहेत. कालीकमलीवाल्यांची धर्मशाळा व सदावर्त आहे. एक आयुर्वेदी दवाखाना, पोस्ट ऑफिस, व पोलीस ठाणेंहि आहे. ह्या रस्त्यावर केदारनाथ व उत्तरकाशी हीं दोनच पोस्टाचीं ठिकाणें आहेत. येथे महादेवाचें (विश्वनाथाचें) एक जुनें मंदिर आहे. दुर्योधनाने पांडवाचा नाश करण्यासाठी जें लाक्षागृह बनविलें होतें त्याचें स्थान येथून जवळ आहे असें सांगतात. प्रत्येक सोमवती अमावास्येला गंगा-स्नान व श्राद्ध करण्यासाठी दूर दूरचे अनेक लोक येथे येतात. एक दिवस येथे राहून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्रार्थना करून आम्ही निघालो व अकरा वाजेपर्यंत मुनेज चट्टीला पोचलो.

मुनेज चट्टी

ही चट्टी गंगाकाठी आहे. दूध स्वस्त मिळाल्यामुळे आम्ही खीर करून खाल्ली. दोन तास विश्रांति घेऊन पुढे निघालो. थोडें दूर जातो न जातो तोच पाऊस सुरू झाला. सर्व कपडे भिजले. रस्त्यातील एका दुकानात रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशीं पहाटे निवून गंगाणी चट्टी गांठली.

गंगाणी चट्टी

येथे यात्रेकरूंना बराच आराम मिळू शकतो. सडकेजवळच ४०-५० फूट उंचीवरून एक झरा खाली पडतो. जवळच गंगेचा पूल ओलांडला की ऋषिकुंड आहे. त्यातील पाणी कढत असते. त्यात स्नान केल्याने चर्मरोग बरे होतात अशी वदंता आहे. ह्या कुंडाकडे जाणाऱ्या रस्त्याने एकदम चढण व एकदम उतरण आहे. येथे कपडे धुऊन आम्ही मनसोक्त स्नान केले. ह्या साऱ्या यात्रेत अशा प्रकारचे स्नान, आम्हाला तरी, दुसऱ्या कोणत्या ठिकाणी लाभले नाही. नंतर धर्मशाळेत स्वयंपाक सुरू केला. पण इंद्र-देवाच्या कृपाप्रसादामुळे सर्पण ओले झाले. अर्धवट शिजलेल्या अन्नाचीच आहुति जठराग्नीला दिली. सायंकाळी साडे चार वाजता पुढे चालू लागलो.

निघतांना एका माणसाने पुढील मुक्कामाचे ठिकाण चार मैल आहे असे आम्हाला सांगितले होते. पण ते प्रत्यक्षात सहा मैल निघाले. रस्ता चढणीचा होता. रस्त्यातच सायंकाळ झाली व जोरदार पाऊसहि सुरू झाला. मोठ्या मुष्किलीने रात्री ९।१ वाजता आम्ही मुक्कामावर पोचलो. कपडे बदलून कशी तरी रात्र काढली. दुसऱ्या दिवशी प्रातर्विधि आटोपून तीन मैलांवरील सुक़्खी चट्टी गांठली. येथे थोडा फराळ करून पुढे निघालो व दुपारचे जेवण झाला चट्टीला करून सायंकाळी हरिशल चट्टीला गेलो.

हरिशल चट्टी

हे स्थान फार रमणीय आहे. तिब्बती लोक येथे बरेच आहेत. गृप्त-गंगा, हरिगंगा, व नीलगंगा हे तीन प्रवाह येथे गंगेला मिळतात म्हणूनच या स्थानाला श्यामप्रयागहि म्हणतात. येथे

लक्ष्मीनारायणाचें एक सुंदर मंदिर आहे. धराली चट्टी येथून तीन मैल आहे.

धराली चट्टी

येथे गंगा नदीच्या तीन धारा झाल्या आहेत. एक पक्का घाट आहे. तिबेटी व मुलतानी लोक मजुरीसाठी व व्यापारासाठी चोंगडी, मृगचर्म वगैरे सामान गाढवावर किंवा खेचरांवर लादून येथे आणतात व दुकानदारांना विकतात. ह्या लोकांचे बहुधा तांडे असतात. कैलास व मानस सरोवराला जाण्याचा एक रस्ता येथूनहि आहे असें सांगतात. येथे रात्रभर थांबून सकाळीं तीन मैलांवरील भैरव चट्टी गांठली.

भैरव चट्टी

रस्ता फारच चढणीचा होता. ह्या चट्टीच्या चारी बाजूंना देवदारूचे मोठमोठे वृक्ष खूप आहेत. त्यांनी जणू हें स्थान घेरलेंच आहे. त्यामुळे हें ठिकाण फार शांतिदायक वाटतें. येथे एक भैरव मंदिर आहे. गंगा फार खाली असल्यामुळे पाण्याचा बराच त्रास होतो. दुपारचें जेवण करून आम्ही पुढे निघालो. व सायंकाळीं गंगोत्रीला पोचलो.

गंगोत्री

हें स्थान अत्यंत सुंदर आहे. येथे गंगा-मंदिर आहे. त्यात गंगेच्या सुवर्णजडित मूर्तीजवळच यमुना, सरस्वती, भागीरथी व शंकराचार्यजींच्या मूर्ति आहेत. ह्या मूर्तींना यात्रेकरू स्पर्श करू शकत नाहीत. दुरूनच दर्शन करावें लागतें. मंदिरासमोर विस्तीर्ण मैदान आहे. त्याच्या चार दिशांना पर्वतांची हिमाच्छादित शिखरें आहेत. जणू एक शृंगमालाच. ह्या शिखरांमधून गंगेचा प्रवाह वाहतो.

पहाडाच्या खालच्या बाजूस चीड व देवदारचे मोठमोठे वृक्ष ताठ उभे आहेत. त्यामुळे निसर्ग-सौंदर्यात विचित्र भर पडली आहे. येथे थंडी फार असते. दावा कालीकमलीवाल्यांची धर्मशाळा व सदावर्त आहे. त्यामुळे यात्रेकरूंची सोय चांगली होते. वस्तीत आणखीहि अनेक धर्मशाळा आहेत. वाद्यपदार्थ बाजारात मिळतात, पण इतके महाग की काही सांगू शकत नाही. येथे सामान आणतांना जो त्रास पडतो तो लक्षात घेता ही महागाई स्वाभाविकच म्हटली पाहिजे.

गोनूख-यात्रेची प्रेरणा

येथे पोचताच एक कन्नड प्रांतीय संन्यासी भेटले. त्यांनी कालीकमलीवाल्यांशी आमचा परिचय करून दिला. स्नान, देवदर्शन, भोजन इत्यादि आटोपून गप्पागोष्टी करित असता कळलें की हे संन्यासी गंगेच्या उगमस्थानाची, गोमुखाचीहि यात्रा करणार आहेत. आम्हीहि त्यांच्याबरोबर गोमुखाची यात्रा करण्याची इच्छा दर्शविली. त्याबरोबर सर्वांनी फार विरोध केला. ते भीति दाखवीत म्हणाले, 'तेथे जाणें काही खेळ नाही. रस्ता फार कठिण आहे. सामान्यतः तेथे कोणीहि यात्रेकरू जात नाही. तुम्ही तर तेथे जाऊच शकणार नाही. पण ह्या सर्व भेडसावणाऱ्या गोष्टी ऐकून आमचा उत्साह कमी होण्याऐवजी उलट वाढला आणि त्याच्या जोडीला कुतूहल उत्पन्न झालें. आमचा निश्चय अजूनहि दृढ आहे हें पाहून ते म्हणाले, 'आम्ही आपलें कर्तव्य केलें; आता तुमचें तुम्ही पहा. पण तुम्ही ही यात्रा करणारच असाल तर बरोबर कुली व हातात काठी जरूर ठेवा.' आम्ही उत्तर दिलें. 'आतापर्यंत आम्ही बरोबर कुली किंवा काठीहि ठेवली नाही; एकमात्र ईश्वराचाच आधार होता. व पुढेहि तोच राहील.'

गोमुखची भयानक वाट

गोमुखच्या यात्रेत, बर्फामुळे व इतर अडचणीमुळे, रस्त्यात स्वयंपाक करणे शक्य नव्हते. म्हणून चुरमा करून बरोबर घेतला. श्री. चिंतामणीभाई व करणाटकी स्वामी बरोबर होते. रस्ता बिकट होता. एका बाजूला उंच पर्वत व दुसऱ्या बाजूला फार खोलात वाहणारा गंगेचा जोरदार प्रवाह. ह्या प्रवाहाकडे पाहताच चक्कर येते. कोठे कोठे तर पायवाटेवरील पुसट पदचिह्नेंहि दिसत नसत. काठीने किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी साधनाने पहाडाची माती खणून पाय ठेवण्यापुरती जागा करावी लागे. अशा खणलेल्या जागेवर पाय ठेवायचा. गंगेत पडू ह्या भीतीने पहाडाच्या बाजूला झुकायचें, व दोन्ही हातांनी पर्वताचा आधार घेऊन दुसरें पाऊल पुढे टाकायचें, असें कित्येकदा करावें लागे. नेहमी मस्तक तळहातावर घेऊन चालावें लागे. पाय ठेवण्यासाठी खणून तयार केलेली जागाहि वरून सरकणाऱ्या रेंतीमुळे दोन तीन मिनिटांत भरून जाई. ह्यामुळेच ही यात्रा फार कठिण आहे. बहुधा थोडेसे यात्रेकरू एकत्रच जातात.

ही एकच अडचण नाही. काही काही ठिकाणीं तर पर्वतशिखरावरून मोठे मोठे दगड घसरून खालीं गंगेत पडतात. ह्या दगडांमुळे यात्रेकरूंनाहि दगा होण्याचा संभव असतो. यात्रेकरूंना दुहेरी दक्षता वाळगावी लागते. एका बाजूला वरून घसरत येणाऱ्या दगडांपासून बचावणें, व दुसऱ्या बाजूला स्वतःचा पाय घसरून खालीं गंगेत देह समर्पण होऊ नये म्हणून तोल सांभाळणें. ह्या भयानक मार्गाचें यथार्थ वर्णन करणें मला शक्य नाही. ह्याच्या तोडीचें उदाहरण बहुधा दुसरें नसेल. ह्या वर्णनात अतिशयोक्ति मुळींच नाही. फक्त वस्तु-स्थिति वर्णिली आहे.

साहसी, निर्भय, व शिर तळहातावर घेऊन निघालेलीं माणसेंच ही यात्रा करू शकतात. तेच ह्या गोमुख-यात्रेचा दैवी आनंद अनुभवू शकतात. शरीराचा मोह राखणाऱ्या, सांसारिक, चिंताग्रस्त, पुरुषांच्या दृष्टीने हें यम-द्वारच आहे. भिऱ्या माणसाला हा रस्ता अधिकच भयानक वाटतो. निर्भय यात्रेकरूंना मात्र ह्या ठिकाणचें नैसर्गिक दृश्य आनंददायी असतें. कुठे उंच उडी मारून, कुठे वसून, कुठे लांब उडी मारून, व कुठे जीव धोक्यात टाकून पावलें टाकण्यातहि एक प्रकारचा दैवी आनंद अनुभवास येतो.

रस्ता कठिण असल्यामुळेच गो-मुख यात्रेला इतकें महत्त्व लाभलें आहे. यात्रेसंबंधीची विशेष भावना व निर्भयता ह्या दोन कारणांमुळे आम्हाला ह्या सर्व अडचणीत अधिकाधिक आनंदच वाटत होता. प्रत्यक्ष गोमुखला पोचल्यावर जो आनंद झाला त्यापेक्षा किती तरी जास्त आनंद ह्या रस्त्यातच आम्हाला लाभला. जे यात्रेकरू संकुचित भावनेने, गोमुख दर्शनाने स्वर्ग लाभेल या भावनेने, ही यात्रा करतात त्यांना येथे स्वर्ग लाभत नाही. त्यांचा स्वर्ग कोठे तरी दुसरीकडे असतो. पण आम्हाला तर प्रत्येक ठिकाणीं स्वर्गच होतें. प्रत्येक ठिकाणीं परमेश्वराच्या विराट स्वरूपाचेंच दर्शन होत होतें. वर पाहिलें की उंचच उंच, गगनचुंबी मोठाले पर्वत व खालीं पाहिलें की कुठे उसळणारी, कुठे खळखळ धावणारी, कुठे शांत, तर कुठे क्रुद्ध व फेसाळलेली, कुठे गवतात लपलली, तर कुठे हळूहळू वाहणारी गंगामाता. ती विचित्र पहाट, ती मध्याह्नाची वेळ, ती सायंकाळ व ती अंधारी रात्र ! कुठे जणू आकाशाला उचलून धरणारे उंचच उंच वृक्ष व त्यांवर वसून परमात्म्याचें गुणगान करणारे रंगीबेरंगी अपरिचित पक्षी, सूर्य नारायण व मेघराज यांच्या लपंडावाच्या खेळामुळे क्षणोक्षणीं

बदलणारे नैसर्गिक देखावे व ह्या सर्व प्राकृतिक दृश्यामागे असलेल्या सूत्रधार परमात्म्याचें तत्त्व, आमचें मन प्रतिक्षणीं आपल्याकडे वेधत होतें. अठरा मैलांचा हा रस्ता तीन दिवसांत आम्ही आक्रमिला. रोज दहा बारा तास आम्ही चालत असू. रस्त्यात जेथे कोठे वसण्याजोगी जागा मिळे तेथे थोडा वेळ विश्रांति घेत असू ; चुरमा खात असू, अंधार पडला की कुठे तरी जागा पाहून झोपत असू. थंडी व जंगली जनावरें यांना टाळण्यासाठी लाकडे व पाने गोळा करून शेकोटी पेटवीत असू. हे तीन दिवस जन्मभर विसरणें शक्य नाही. मी तर केव्हा केव्हा निसर्गात मग्न होऊन जाई. शारीरिक कष्टांचा विचार मनात येत नसे. बर्फावरून चालल्यामुळे पाय फाटत ; पण त्यांतून वाहणारें रक्त बर्फाच्या थंडपणामुळे लगेच गोठून जाई. त्या वेळच्या परिस्थितीची कल्पना केल्याने आज अंगावर काटा उभा राहतो, परंतु त्या वेळीं आम्हाला भीति शिवतहि नव्हती. आम्ही त्या वेळीं काहीशी देहातीत अवस्थाच अनुभवीत होतो. अशा प्रकारें तीन दिवस प्रवास करून चौथ्या दिवशीं आम्ही गंगेच्या उगमस्थानीं गोमुखला पोचलो. गोमुख पाहून आम्हाला एक प्रकारची शांति लाभली.

गंगेचा उगम गोमुख-धारा-पर्वतातून होतो. येथे बर्फ इतका जास्त असतो की कार्तिक ते आपाढ नऊ महिने कोणी येथे जाऊ शकत नाही. श्रावण, भाद्रपद व आश्विन ह्या तीन महिन्यांत आणि साहसी यात्रेकरूच मोठ्या कष्टाने जाऊ शकतात. गंगोत्रीला गंगेच्या आसपास बरेंच जंगल होतें. पण हें गोमुख अगदी निर्जन व वृक्ष-लता-विहीन आहे.

गोमुखहून आम्ही सुरक्षित परत आलो हें पाहून गंगोत्रीच्या लोकांना फार आश्चर्य वाटलें. गांधीजींच्या अनुयायी असें संबोधून

त्यांनी आम्हाला 'बहादुर' पदवी दिली. गंगोत्रीला एक दिवस विश्रांति घेऊन आम्ही भैरवादि चट्ट्यांवर थांबत थांबत केदारघाटला आलो.

केदारघाट

गंगोत्रीहून केदारनाथला जाण्याचा आम्ही संकल्प केला होता. त्याप्रमाणे आम्ही केदारघाटला पोचलो. केदारघाटच्या रस्त्याने आम्हाला फार त्रास झाला. आधीच आम्ही बऱ्याच थकलो होतो. व ह्या रस्त्याने १२ मैल चढण व तितकीच उतरण ! थोडे दूर गेलो न गेलो तो पाऊस सुरू झाला. चारी वाजूला धुकें पसरलें होतें. थंडीमुळे पाय चालेनात. पाऊस थांबल्यानंतर आम्ही पुढे चालू लागलो त्या वेळीं थंड हवेत ओल्या कपड्याने चालणें फार दुःखद होत होतें. बाराच्या सुमारास गत्तुचट्टीवर स्नान भोजन करून आम्ही पुढे निघालो. थोडे दूर गेल्यावर पुन्हा पाऊस सुरू झाला. अशा स्थितीत पुढे जाणें आम्हाला उचित वाटलें नाही. त्या दिवशीं नाइलाजाने जवळच्या एका चट्टीत रहावें लागलें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्रार्थना आदि आटोपून निघालो. थोड्या वेळाने नऊ मैलांची एक डोंगरी चढण सुरू झाली. हिला पौआली चढण म्हणतात. चढण चढू लागताच जोरदार पाऊस सुरू झाला. सर्व कपडे ओलेचिब झाले. थंडीमुळे हातपाय गारू लागले. सर्व अंगभर फार वेदना होऊ लागल्या. म्हणून उठत बसत हळूहळू चालू लागलो. शेवटीं एक छोटेसें दुकान लागलें. अंगणात दुकानदार शेकोटी पेटवून शेकत होता. त्याच्या जवळच शेकोटीसमोर जाऊन बसलो. चार-पांच मिनिटातच हातापायांत चैतन्य संचरलें. मग उरलेले तीन मैल चढून त्रिगुणी नारायणाला पोचलो. त्रिगुणी नारायणाचें दर्शन करून पुढे निघालो. तेव्हा गौरीकुंड लागलें.

गौरी-कुंड

ह्या कुंडाच्या पाण्याचा रंग पिवळा, स्पर्श थंड, व स्वाद काहीसा खारट होता. गंधकाचा वास येत होता. येथे शंकर-पार्वतीची व राधाकृष्णाची देवळें आहेत. ४०-५० हातांवर एक तप्त-कुंडहि आहे. त्याचें पाणी खूप उष्ण असतें. ह्या कुंडात यथेच्छ स्नान केल्यामुळे ताजे तवाने झालो.

हें एक छोटेसें गांव आहे. येथे बाबा कालीकमलीवाले यांची धर्मशाळा व सदावर्त आहे. भोजनानंतर निघण्याचा विचार होता. इतक्यात पाऊस सुरू झाला. म्हणून रात्रीं तेथेच थांबून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तीन मैलावरील जंगल चट्टी गांठली.

जंगल चट्टीला थोडा फराळ करून रामवाडा आदि उतारें ओलांडून नउच्या सुमारास आम्ही प्रसिद्ध केदारनाथधामला पोचलो.

केदारनाथ

येथे येताच पंडे लोग आमच्या मागे लागले; व अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारू लागले. परंतु त्यांच्या भानगडीत न पडता आम्ही सरळ कालीकमलीवाल्या बाबाजींकडे गेलो. त्यांनी आमच्या राहण्याची व खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली. स्नान करून आम्ही निघालो.

येथे केदारनाथची मूर्ति नाही. एका भव्य शीलेचेंच पूजन होतें. या मंदिराबद्दल अशी कहाणी सांगतात की 'टोणगाचें रूप घेऊन शंकर या पर्वतावर राहत फिरत असत. वनवासाच्या काळात पांडुपुत्र भीमदादांनी जंगली टोणगा समजून त्यांच्यावर गदा हाणली, तेव्हा त्याचा पुढचा भाग पर्वतात घुसला. हा पुढचा भागच केदारनाथ ह्या नांवाने प्रसिद्धीस आला. दुसरा भाग

भीमदादांनी फेकल्यामुळे नेपाळात प्रकटला व तेथे पशुपति ह्या नांवाने सध्या प्रसिद्ध आहे. शंकराचें हें रहस्य कळल्यानंतर, पांडवांनी त्या ठिकाणीं एक मंदिर बांधलें. पुढे शंकराचार्यांनी तें दुहस्त केलें.'

या शीलेस महिषरूपधारी शंकराचें तुटलेलें मस्तक समजून दर्शनार्थी यात्रेकरू ताजें लोणी आणि तूप यांचा लेप लावतात. फुलें, पानें, गंध आदि वाहून केदारनाथाची पूजा करतात. देवळात अंधार असल्यामुळे रात्रंदिवस तुपाचा अखंड दिवा तेवत असतो.

केदारनाथजींच्या दर्शनास जाण्यापूर्वी यात्रेकरू मंदाकिनी गंगा व सरस्वती यांच्या संगमावर स्नान करतात. हा संगम मंदिराजवळच आहे. येथे थंडी इतकी जोरदार असतें की स्नान करणें काही सोपें काम नाही. हात पाय धुतांनाच इतक्या वेदना होतात की जणू काही शरीरातील रक्तच गोठलें आहे. दिवसभर थंडीची हुडहुडी अंगात भरलेली असते. देवदर्शन घेऊन आम्ही धर्मशाळेत परत आलो.

केदारनाथची वस्ती सुमारे २०० घरांची आहे. दुकानात सामान्यतः सर्व आवश्यक वस्तु मिळतात. पण फार महाग असतात. बाबा कालीकमलीवाले यांची धर्मशाळा व सदावर्त सोडून इतरहि अनेक धर्मशाळा व सदावर्त आहेत. बाबा कालीकमलीवाले यांचें एक औषधालयहि आहे. तेथे गोरगरिबांना औषध फुकट मिळतें. येथे पोष्ट ऑफिस व तार-घरहि आहे.

केदारनाथ गांवाच्या चारी वाजूला लांबच लांब मैदान आहे. नदीपलीकडे वर्फाच्छादित पर्वतांची रांगच रांग आहे. ती फार सुंदर दिसते. येथे पावसाच्या झडीसारखी वारीक वारीक

हिमतुषारांची झड लागते. हिम-विंदूंचा जमिनीवर पडलेला ढीग मोत्यांच्या ढिगासारखा दिसतो. ढग इतके दाट असतात की सूर्यदर्शन होणे कठिण. थंडी फार असल्यामुळे यात्रेकरू रात्री येथे राहत नाहीत. दिवसाच जिथे इतकी थंडी तिथे रात्री किती असेल ! रात्री बर्फाचे वादळ इतके जोरदार असते की साहसी मनुष्याच्या नाड्याहि थंड पडतात. कितीहि पांघरूण घेतले तरी कमीच वाटते. येथील प्राकृतिक दृश्य पाहण्यात आमचा सर्व दिवस गेला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आठच्या सुमारास आम्ही बदरीनारायणाला जाण्यास निघालो. रस्त्यात चमोली, गरुडगंगा, पांडकेश्वर, गुप्तकाशी आदि अनेक चट्ट्यांवर थांबत थांबत आम्ही बदरीनारायणाला पोचलो.

बदरीनाथ

हे स्थान मंदराचल पर्वताच्या डाव्या वाजूस अलकनंदा नदीच्या काठी बसले आहे. सुमारे तीनशे घरे आहेत. बाजार बराच चांगला आहे. सर्व भोजनसामग्री व घोंगड्या वगैरे येथे मिळतात. दूध, दही, बारा आणे शेर असते. येथे वऱ्याच धर्मशाळा व अन्न-छत्रे आहेत. रोज कोणी ना कोणी धर्मात्मा बुभुक्षित गरिबांना भोजन घालतो. बाबा कालीकमलीवाले यांची धर्मशाळा, सदावर्त, अन्नछत्र, औषधालय सर्व काही येथे आहे. बदरीनाथाच्या जयजयकाराचा ध्वनि वातावरणात सारखा दुमदुमत असतो.

बदरीनाथाला पोचताच आम्ही सरळ बाबा कालीकमलीवाले यांच्या धर्मशाळेत गेलो. बैठकीत यात्रेकरूंची गर्दी होती. मोठ्या मुष्किलीने रस्ता करून मुख्य व्यवस्थापक असलेल्या स्वामीजीपर्यंत पोचलो व नमस्कार केला. त्यांनी विचारल्यावर स्वतःची ओळख

करून दिली. स्वामीजींनी राहण्यासाठी स्वतंत्र घर दिले व भोजनाचीहि चांगली व्यवस्था केली.

पंड्यांच्या तावडीतून सुटका

घरात आपले सामान ठेवून आम्ही स्नान करण्यासाठी तप्त कुंडावर गेलो. पंडे लोक संकल्प केल्याखेरीज, दक्षिणा दिल्या खेरीज, स्नान करू देईनात. ते म्हणू लागले 'पुण्य-क्षेत्रात संकल्प वगैरे न करता स्नान केल्यास फार पाप लागते. आम्ही हसून म्हटले 'आम्ही तर यात्रा सुरू करण्यापूर्वीच संकल्प केला आहे. आता त्याची काही गरज नाही.' हें ऐकून ते संतापले व म्हणाले "तुम्ही केवळ चैन करण्याकरता फिरायला आला आहात असे दिसते. अशा प्रकारे स्नान केल्यास तुम्हाला पुण्य लागणार नाही." आम्ही गंभीरपणे उत्तर दिले, "पुण्य मिळविणे हा आमच्या यात्रेचा उद्देश नाही. प्रकृतिमातेच्या निरीक्षणासाठी आम्ही आलो आहो. पंडे म्हणाले "गांधींचे सर्वच लोक असे नास्तिक दिसतात, त्यांना धर्म नाही की कर्म नाही. हा काळच विपरीत आहे." त्यांना समजावण्याचा प्रयत्न करीत आम्ही म्हटले "गांधीजी धर्माविरुद्ध नाहीत. ते तर धर्माच्या नांवावर जे अनुचित रीतिरिवाज चालू आहेत त्यांचा नाश करून खऱ्या धर्माचा प्रचार करू इच्छितात." अखेर युक्तिवादाने आपण जिंकू शकत नाही असे पाहून ते म्हणाले, "संकल्प केल्याखेरीज आम्ही तुम्हाला मंदिरात प्रवेश करू देणार नाही. व गंगास्नानहि करू देणार नाही." आम्ही म्हटले "मंदिरात न गेलो तरी आमचे काही विघडत नाही. साऱ्या जगाला आपल्या दिव्य दर्शनाने आनंदित करणारी प्रकृतिमाता हजारो मूर्तींच्या रूपात आपल्या सर्वांसमोर उभी आहे. मंदिरातदेखील अशाच मूर्ति आहेत. आन जाऊ दिलेच किंवा जाऊ न दिलेच

तरी आम्हाला त्याची पर्वा नाही. मंदिराचा दरवाजा तुमच्या हातात आहे. त्यातून प्रवेश करण्यास तुम्ही आम्हाला मनाई करू शकता. पण गंगेचा ओघ तर सर्वांना मोकळा आहे. तो तुम्ही मंदिराच्या आवारात बंद करू शकत नाही.”

इतक्यात एक गृहस्थ आला व पंड्यांना म्हणाला “हे पहा, रावळजींची (बद्रीनाथच्या मुख्य पुजाऱ्याला ‘रावळ’ म्हणतात; त्यांचा फार मान राखतात; शंकराचार्यांच्या गादीचे अधिकारी असलेले ते दक्षिणी ब्राह्मण आहेत) आज्ञा आहे की ह्या मुलींना कोठेहि मनाई करू नका. त्यांची इच्छा असेल तेथे जाऊ द्या.’ अशा प्रकारे आम्ही पंड्यांच्या त्रासातून अज्ञानरूपणे सुटलो.

गरीब आणि भाविक यात्रेकरूंचे पंड्याकडून हाल

ह्याच वेळीं एक गरीब यात्रेकरू त्याच ठिकाणीं स्नान करण्यासाठी कुंडात उतरला. लगेच एका पंड्याने त्याला रोकले. व संकल्प केल्यानंतरच स्नान करण्याची परवानगी दिली. पंड्या खालीलप्रमाणे संकल्प म्हणू लागला. ‘जंबूद्विपे, भरतखंडे, हिमालय प्रदेशे, गंगातीरे, महाक्षेत्रे, महापुण्यकाले, शुभतिथौ, शुभलग्ने, शुभवासरे, धर्मार्थं काममोक्ष-चतुर्विध-पुरुषार्थ-फलप्राप्त्यर्थम् सुदक्षिणायाः सुवर्णस्य वा दानमहं करिष्ये.”

ह्यानंतर यात्रेकरूच्या हातांत संकल्प-जल ओतण्यात आले; व त्याला कुंडात उतरू दिले. त्याने एक बुडी मारताच हात पसरून पंड्या दक्षिणा मागू लागला. त्या भाविक यात्रेकरूने भीत भीत त्याच्या हातावर काही पैसे ठेवले व नम्रपणे नमस्कार केला. दक्षिणा कमी आहे असे पाहताच पैसे यात्रेकरूच्या तोंडावर फेकून पड्या म्हणाला दोन चार पैसे हातावर ठेवता ! मी काही तुमच्याकडे भीक मागायला आलो नाही.’ यात्रेकरू पड्याला

नाराज करू इच्छीत नव्हता. कारण तो नाराज झाला तर यात्रेचे सारें पुण्य वाया जाईरु अशी त्याला भीति वाटत होती. पण करणार काय ? जास्त पैसेच जवळ नव्हते. व्याकुळ होऊन दोन्ही हात जोडून तो पंड्याची प्रार्थना करू लागला. 'अभाग्यावर दया करा. मी फार गरीब आहे. नाराज होऊ नका. आपल्या आशीर्वादानेच माझ्या मुलावाळांचें कल्याण होईल. गरिबाची ही अल्पशी दक्षिणाच महान समजून मला आशीर्वाद द्या.' ह्या नम्र वचनांनीह त्या पाषाणाला पाझर फुटला नाही. उलट रागावून म्हणू लागला; 'दक्षिणा देण्यास पैसे नाहीत तर यात्रा करायला कशाला निघाला ? रेल्वे, मोटार आदींचें भाडें दिलेंस कीं नाही ? काय घरीं उपाशीच राहत होतास ? तुझ्या सांगण्यावर माझा विश्वास नाही. लवकर दक्षिणा दे.' यात्रेकरू गयावया करू लागला. पण पैसे दिल्याशिवाय सुटका नव्हती. बरेच यात्रेकरू हा तमाशा पाहत होते.

हळू हळू गर्दी जमली. आम्ही हे सर्व सहन करू शकलो नाही. थोडे पुढे होऊन आम्ही पंड्याला विनोदाने म्हटलें 'ह्या बिचाऱ्याला कां सतावता ? तुम्ही दक्षिणा मागत आहा कीं जुनें कर्ज मागत आहा ? तुम्ही पुण्यक्षेत्रात राहता, मोठ्या मोठ्या वेदांताच्या गोष्टी सांगता व अशा प्रकारचें ब्राह्मणाला न शोभणारें आचरण करता ? जबरदस्तीने दक्षिणा घेणें शास्त्राने निषिद्ध मानलें आहे.' पंड्या म्हणाला, "माईजी, कृपा करून तुम्ही मधे पडू नका. हा आमचा उपजीविकेचा परंपरागत धंदा आहे. हा आम्ही सोडू शकत नाही." आम्ही म्हटलें, 'भाऊ, उपजीविकेचें हें साधन योग्य नाही. ह्या दक्षिणावृत्तीला आपल्या पवित्र जीवनाचा आधार मानण्यात तुम्ही किती मोठी चूक करीत आहात ह्याचा जरा

विचार तर करा ! ह्या वृत्तीमुळे तुम्ही ब्राह्मणत्वालाच कलंक लावीत आहा. विचारांती तुम्हाला हा व्यवहार घृणास्पद वाटेल.” आता काही उपाय नाही हें ओळखून पंडा क्षमा मागत म्हणाला, “यात्रेकरूनना त्रास देणें हा आमचा धर्म नाही हें कबूल. पण पोटासाठी हें सर्व आम्हाला करावें लागतें.”

ह्यानंतर आम्ही तप्त-कुंडात स्नान केलें व बदरीनाथाचें दर्शन घेऊन बावा कालीकमलीवाले यांच्या धर्मशाळेत भोजन केलें. येथे असह्य थंडी होती. स्वामीजींनी पांघरण्यासाठी आम्हाला १०-१५ घोंगड्या दिल्या होत्या. म्हणून थंडीचा त्रास विशेष झाला नाही. पण मनाला कोणतें पांघरूण घालणार ? असहाय, वस्त्रहीन कुडकुडणाऱ्या गरिबांचें चित्र डोळ्यांसमोर सारखें उभें राहिले. त्यांना कपडे देण्याची धन-शक्ति आमच्याजवळ नव्हती. त्यांच्या-प्रमाणे थंडी स्वेच्छा-पूर्वक सहन करण्याची आत्मशक्तिहि नव्हती, केवळ त्यांच्या दुखाने आम्ही दुःखी मात्र होत होतो.

आम्ही काँग्रेसवाले असल्यामुळे कालीकमलीवाले स्वामीजी आमच्याशी फार प्रेमाने वागत होते. आमची भोजनाची वगैरे फार चांगली व्यवस्था त्यांनी केली. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहो. आमच्यापैकी दोघी जणी मलवारी आहेत हें कळताच बदरीनारायणाच्या दक्षिणी ब्राह्मण पुजाऱ्यांना फार आनंद झाला. त्यांनी आम्हाला रोज नैवेद्य प्रसाद वगैरे नेण्याचा आग्रह केला.

कालीकमलीवाले स्वामीजी व रावळजी यांच्या कृपेमुळे मंदिरात येण्याजाण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य आम्हाला मिळालें. आम्ही वाटेल तितका वेळ व वाटेल तेव्हा मंदिरात वसू शकत होतो.

ह्या मंदिरात नेहमी फार गर्दी असते. यात्रेकरू दहा मिनिटापेक्षा अधिक थांबू देत नाहीत. व्यवस्था राखण्यासाठी पोलीसहि असतात. हें मंदिर फार प्रेक्षणीय आहे. ह्याचें महाद्वार पूर्वेकडे आहे. सात आठ पायऱ्या चढल्यानंतर एक फाटक लागतें. तें उघडताच समोर भगवंताची मूर्ति दिसू लागते. हें दार उघडून ५०-६० यात्रेकरूंना आंत जाऊ देतात आणि मग फाटक बंद करतात. दर्शन घेऊन यात्रेकरू दक्षिण दरवाजाने बाहेर जातात. सर्व ठिकाणीं पोलीस असतात. पंड्यांप्रमाणेच त्यांना काही 'दक्षिणा' दिली की दर्शन घेण्याची जास्त सोय होते !

ह्या मंदिरात सकाळीं ८ व ९ च्या दरम्यान आरती होते. दहा वाजता डाळ-भाताचा नैवेद्य होतो. एक वाजेपर्यंत फाटक उघड असतें. चारच्या सुमारास मूर्तीचें दर्शन होतें. यात्रेकरू मूर्तीला हात लावू शकत नाहीत. पांच हात अंतरावर उभें रहावें लागतें. अंधार असल्यामुळे मूर्तीजवळ नेहमी तुपाचा नंदादीप तेवत असतो. मंदिराच्या दोन्ही बाजूस इतरहि पुष्कळशा मूर्ति आहेत.

मंदिरासमोरच खालच्या बाजूस अलकनंदा नदी वाहत आहे. मंदिराजवळच एका बाजूला तप्तकुंड आहे. हें कुंड औरस चौरस १५ हात असेल. ह्यांत बेंबीपर्यंत पाणी असतें. ह्यात गरम पाण्याच्या दोन धारा पडतात. संध्या-तर्पण करणारांना वसण्यासाठी कुंडाच्या चारहि बाजूला शिलासन वनलेले आहेत. येथून थोड्या अंतरावर ब्रह्मकपोला आहे. ह्या तीर्थात पिडदान केलें जातें. येथे श्राद्ध केल्याने पितर ब्रह्मलोकात पोचतात अशी समजूत आहे. मग त्यांचें वर्षश्राद्ध करण्याची गरज नसते.

येथून थोडे पुढे गेलें की मुचुकुंद-गुंफा लागते. तिबेट, कैलास व मानस सरोवराकडे जाणारे रस्ते तेथून फुटतात. बद्रीनाथहून कैलासला जाणाऱ्या यात्रेकरूंना जोशी-मठावरून जाणारा रस्ता सोईचा आहे असें सांगतात. मुचुकुंदहून तीन मैलांवर 'वसुधरा' आहे. रस्ता फार चढणीचा आहे. येथे सुमारे ३०० फुट उंचीचे दोन धबधबे आहेत. पाण्याचे तुषार हवेत चारी वाजूला जेव्हा दवाप्रमाणे पसरतात व त्यांवर सूर्य-किरणें पडतात, तेव्हा इंद्रधनुष्याचे सातहि रंग दिसू लागतात. वसुधराचें पाणी फार थंड असतें. त्यात स्नान करणें फारच कठिण आहे. म्हणून यात्रेकरू हातात थोडे पाणी घेऊन अंगावर संमार्जन करतात.

वसुधराहून तीन मैलांवर सहस्रधारा आहे. व तेथून पुढे तीन मैलांवर चक्रतीर्थ आहे. तेथून पांच मैलांवर शतपथ तीर्थ आहे. तेथे बर्फच बर्फ असल्यामुळे यात्रेकरू सामान्यतः जाऊ शकत नाहीत. तेथून आणखी पुढे गेलें म्हणजे जें स्थान लागतें त्याला पांडवांचें स्वर्गारोहण-स्थान म्हणतात.

बद्रीनाथ गांवाच्या चारहि वाजूस मैदान आहे. अलकनंदा व गंगा ह्या दोन नद्यांमुळे गांवचे दोन भाग पडतात. स्थान फार सुंदर व समुद्रसपाटीपासून १०४८० फूट उंच आहे. प्राकृतिक सौंदर्यामुळे ह्या पुण्यतीर्थाचें माहात्म्य अधिकच वाढलें आहे. येथे छोटासा बाजार आहे. बहुधा सर्वच वस्तु येथे मिळतात, पण महाग असतात. दूध-दह्याचा भाव बारा आणे शेर. बाबा काली-कमलीवाले व इतर धार्मिक सज्जन येथे गरीब लोकांना रोज भोजन देतात. बहुधा यात्रेकरू तीन चार दिवसांपेक्षा अधिक थांबत नाहीत. कारण एक तर थंडी जास्त असते, व दुसरें खाण्याच्या वस्तु महाग मिळतात.

आम्ही कालीकमलीवाल्यांच्या पाहुण्या असल्यामुळे आम्हाला कोणत्याच गोष्टीचा त्रास पडला नाही. आम्ही सात दिवस येथे राहिलो. कधी कधी पंडे लोक आम्हाला घरीं बोलावीत. एकदा एका पंड्याच्या घरीं त्याच्या विधवा वहिणीशी आम्ही चर्चा केली. तिने आपलें दुःख व आपल्यावर होणारे अत्याचार यांची हृदय-विदारक कहाणी आम्हास आत्मीयतेने सांगितली. हिंदु समाजाचें तें करुण चित्र आजदेखील माझ्या डोळ्यांसमोर प्रत्यक्ष उभें आहे.

कालीकमलीवाल्या स्वामींमुळे येथे एका सव्वाशें वर्षे वयाच्या वृद्ध तपस्व्याचें आम्हाला दर्शन घडलें. ते वृद्ध तपस्वी एका गुफेत राहत असत. त्यांच्या आसनाजवळच अनेक देवदेवतांच्या मूर्ति होत्या. आम्ही म. गांधींच्या आश्रमात राहणाऱ्या आहोत हें कळताच ते तपस्वी बाभळीच्या प्रखर निखाऱ्याप्रमाणे लाल झाले. म. गांधींना अनेक अपशब्द बोलू लागले. त्यांचा उग्र स्वभाव पाहून आम्ही म्हटलें "आपण गीता वाचता तसे म. गांधीहि वाचतात. पण दोघांमध्ये आम्हाला आकाश-पाताळाइतकें अंतर दिसतें. राजनैतिक नेता असूनहि त्यांचें जीवन शांत व तपोमय आहे. उलट तपस्व्याला अनुकूल अशा एकांत व शांत वातावरणात राहूनहि आपण क्रोधाने भरलेले आहात." दुसऱ्या दिवशीं स्वामाजोनी बर्फाच्छादित गुहेत राहणाऱ्या एका देवीकडे आम्हाला नेलें. तिची तपश्चर्या पाहून आम्हाला सानंद आश्चर्य वाटलें.

ता. ६-७-३६ रोजी सकाळीं स्वामीजींचा व इतर परिचित मंडळींचा निरोप घेऊन सकाळीं ८ वाजता आम्ही त्या पुण्य नगरीला नमस्कार केला व नैनीतालच्या मार्गाने परतलो.

वदरीनाथ ते चमोली ४७ मैल आम्ही ज्या मार्गाने गेलो होतो त्याच मार्गाने परत आलो. आठ तारखेस संध्याकाळीं आम्ही चमोली चढीला पोचलो. येथे रात्रभर राहिलो व सकाळीं दुकानदारांकडून आपलें सामान घेऊन पुढे निघालो. पांच मैल चालून नंदप्रयाग गांठलें.

नंदप्रयाग

येथे अलकनंदा व गंगा यांचा संगम आहे. संगमावर नंद व गोपालकृष्ण यांचीं मंदिरे आहेत. बावा कालीकमलीवाले यांची धर्मशाळा व सदावर्तहि आहे. येथे आलमोडचाचे चिंतामणीभाई यांच्या गांवच्या एका गृहस्थाचें मोठें दुकान आहे. त्यांच्या आग्रहास्तव एक दिवस येथे राहिलो; व दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ६ वाजता निघून कर्णप्रयागला गेलो.

कर्णप्रयाग

येथे कर्णगंगा व अलकनंदा यांचा संगम आहे. संगमात स्नान करून यात्रेकरू गांवात जातात. अलकनंदेच्या पुलापासून गांव दोन फर्लांग आहे. कर्ण राजाचें सुंदर मंदिर आहे. कर्णाने येथे तपश्चर्या केली होती अशी वदंता आहे.

वदरीनारायणाची यात्रा येथे संपते. राणीखेत मार्गाने नैनीतालला जाऊन तेथील दृश्य पहायचें व मग हरिद्वारला जायचें असें आम्ही ठरविलें होतें. हरिद्वारला आमचें सामान ठेवलेलें होतें. तें घेऊन वधर्यास परत जायचें होतें. कर्णप्रयाग ते राणीखेतचें वर्णन खालीं देत आहे.

ह्या यात्रेत वदरीनारायणाच्या स्वमीजींची आम्हाला थोडी मदत मिळाली. कर्णप्रयागहून आम्ही मेहतचोरीला गेलो. चिंतामणीभाईंच्या गांवाला (चौखूरमत्ला) येथूनच रस्ता जातो.

अ त्यांनीपल्या घरीं येण्याचा आम्हाला आग्रह केला. बारा मैलांची चढण चढावी लागत असल्यामुळे रस्ता फार त्रासदायक होता. आमचा नकार ऐकून ते म्हणाले, 'तुम्ही तर म. गांधींच्या आदेशानुसार वागणाऱ्या आहात. आमच्या गांवीं गेल्याने आमच्या गढवाल प्रदेशाची थोडीशी तरी कल्पना तुम्हाला येईल, म्हणूनच मी तुम्हाला विशेष आग्रह करित आहे. इतर तिघींनी थकल्यामुळे नकारच दिला. त्यांच्या अनुमतीने मी मात्र राणीखेतला त्यांना पुन्हा भेटायचें असें ठरवून श्री. चिंतामणीभाईबरोबर निघालें. त्या तिघी जणी राणीखेतच्या मार्गाला लागल्या.

अंधाऱ्या रात्रीचा अनुभव

आम्ही चौखूरमल्ल्याला जाण्यासाठी निघालो तेव्हा आकाश अभ्राच्छादित होतें. त्यामुळे वेळेचा ठीक अंदाज लागला नाही. पांच मैल गेल्यानंतरच अंधार पडू लागला व पाऊसहि सुरू झाला. मुक्काम गांठण्यासाठी आम्ही चालू लागलो; पण कशाहि परिस्थितीत मुक्कामावर पोचणें शक्य नव्हतें. आम्ही पर्वताचें अणकुचीदार टोंक गांठलें होतें. तेथून तीन चार मैलांचा उतार अजून उतरून जायचें होतें. कृष्णपक्षाची रात्र असल्यामुळे रस्ता मुळींच दिसत नव्हता. आम्हाला चालणें अशक्य झालें. रस्ता शोधून शोधून चिंतामणीभाई थकून गेले. निराश झाल्यामुळे व थकून गेल्यामुळे ते एका जागीं निश्चल उभे राहिले. मी ह्या वेळीं पर्वताच्या शिखरावरून एक विचित्र दृश्य पाहत होतें. ती गंभीर निशा मला गोड वाटत होती. आपल्या नक्षत्ररूपी नयनांनी मजकडे पाहणारें आकाश डोक्यावर होतें व पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या गांवातील दिवे खालच्या वाजूस पृथ्वीवर उतरलेल्या तारकांप्रमाणे दिसत होतें. दिवे एकाच वाजूला असते तर त्यांमुळे पर्वतातील मार्ग शोधण्याला मदत झाली असती.

खालच्या वाजूस चमकणारे दिवे पाहूनअसें वाटे की जणू अनादि कालापासून आकाशात फिरत राहिल्यामुळे थकलेले तारे विश्रांति घेण्यासाठी पृथ्वीवर उतरले आहेत. पर्वत-शिखराच्या खालच्या वाजूस पसरलेल्या अंधकारमय रात्र-कूपात टिमटिमणारे हे दिवे रेताड मैदानातील मृगजलाप्रमाणे भुलवीत होते. सर्व वाजूंनी दूरपर्यंत तारेच तारे ! काही वेळ तर स्वतःच्या शरीराचेंहि भान विसरून मी त्या दैवी भावात निमग्न होऊन गेले.

मार्ग सांपडण्याची आशा न राहिल्यामुळे चिंताग्रस्त होऊन चिंतामणीभाई मजकडे आले व म्हणाले, "ताई, माझ्या गाफिलपणामुळे व चुकीमुळे आज अशा ह्या अंधाऱ्या रात्रीं तुम्हाला इतका त्रास सोसावा लागत आहे. काय करू ? रस्ता मुळींच दिसत नाही. मला क्षमा करा." त्यांची चिंता व दुःख याची मला चांगली कल्पना होती. त्यांना समाधान वाटावें म्हणून मी म्हटलें, "चिंता कशाला करायची ? ईश्वर आपला पाठीराखा आहे, ह्या गंभीर रात्रीं ईश्वर आपली परीक्षा घेत आहे. त्याचें चिंतन करीतच ही रात्र आपण घालवू या." ईश्वरचिंतनाखेरीज आम्ही दुसरें करूहि काय शकत होतो ? कशी तरी रात्र काढली. पहाटेचा अंधुक प्रकाश दिसू लागला. प्रार्थनेनंतर चिंतामणराव रस्ता शोधू लागले व सकाळीं ८ वाजता आम्ही त्यांच्या घरीं पोचलो. तेथे सर्व जण आमची वाटच पाहत होते. फार प्रेमपूर्वक भेटले. मी तर फार थकून गेले होते. स्नान व भोजन करून मी जो झोपले ती संध्याकाळींच जागी झाले. तेथील भगिनीशी गप्पागोष्टी करण्यात तो दिवस निघून गेला.

कमाल गरीबी

आता मी येथील परिस्थितीचें अध्ययन करू लागले

पहिल्या दिवशीं माझ्या विशेष काहीच लक्षात आले नाही-
नंतर त्या लोकांच्या भीषण गरिबीचें चित्र माझ्या डोळ्यांसमोर
उभें राहिलें. स्वतः चिंतामणीभाईहि गरीबच होते. पहिल्या
दिवशीं त्यांच्या घरीं जें दूध, तूप दिसलें तें कोणा शेजाऱ्याकडून
माझ्यासाठी आणलें होतें. हें कळलें तेव्हा मला फार वाईट वाटलें.
त्यांच्या घरात दिव्याचें तेलहि नव्हतें. देवदारूच्या झिलप्या
जाळून त्या उजेडात रात्रीं दहा वाजेपर्यंत धान कुटण्याचें काम
चाले. घरोघरीं हीच स्थिति. कोठे कोठे तर ह्यापेक्षाहि वाईट
स्थिति आहे. एक दिवस दुपारीं गांवांतील काही मुली माझ्या-
जवळ येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांचे रुक्ष केस पाहून मी एकीची
वेणीफणी करू लागले. तिला मी घरून तेल आणण्यास सांगितलें.
ती घरीं गेली पण बराच वेळ झाला तरी परत आली नाही.
आपलें दारिद्र्य ती उघड करू इच्छीत नव्हती. मी तिला बोलावलें
तेव्हा अगदी कोरडा, तेलाचा थेंब नसलेला, एक मेणचट लोटा
घेऊन ती आली. तिची ही गरीबी पाहून प्रत्यक्ष दरिद्रनारायणाची
मूर्ति माझ्या डोळ्यांसमोर उभी राहिली.

संध्याकाळीं मी शाळा पाहण्यास गेलें. ३५-४० मुलें वसलीं
होतीं. दुर्बल रोडकीं शरीरें, खोल पिवळे चेहरे, निस्तेज डोळे,
व जुने फाटके कपडे; हें पाहून माझे हृदय भरून आलें. शाळेत
मुलगी एकहि नव्हती. शिक्षकाला विचारलें तेव्हा कळलें की,
शेतीचीं सर्व कामें स्त्रियाच करतात. पुरुष बहुधा वाहेर शहरात
नोकरी वगैरे करतात. मुलींना शिकविलें तर त्यांना शेती करणे
आवडणार नाही. तेथील स्त्रियांची स्थिति रात्रंदिवस नांगर
वाहणाऱ्या गरीब शेतकऱ्याच्या बैलापेक्षा चांगली नव्हती. मी
असेंहि ऐकलें की शेतीच्या कामाची सोय व्हावी म्हणून पुरुष

तीन चार स्त्रियाहि करतात. ही पद्धति भारतीय संस्कृतीशी विसंगत आहे. कारण त्यामुळे एकपत्नीव्रत राहत नाही. सदाचाराच्या कोणत्याहि नियमात ही पद्धत बसत नाही. स्वतःची वाईट स्थिति लक्षात घेऊन तिचा प्रतिकार करण्याची शक्ति तेथील स्त्रियांत नाही. मी एकटी यात्रा करीत आहे हें पाहून त्यांना अपार आश्चर्य वाटलें. काही लोकांनी आग्रह केल्यामुळे रात्रीं मोडक्या तोडक्या भाषेत स्त्रियांच्या परिस्थितीबद्दल मी आपले विचार प्रकट केले. गण्यागोष्टींत कळलें की गांवाच्या सेवेसाठी तेथे एक आश्रम स्थापण्यात आला होता. पण सन् १९३२ मध्ये सत्याग्रहाच्या काळात तो सरकारने जप्त केला.

चिंतामणीभाईच्या घरीं मगनचरखा होता. ते स्वतः, त्यांची पत्नी व नऊ वर्षांची मुलगी, त्यावर कांतीत. कापड विणून घेत असत. त्या डोंगराळ प्रदेशात वस्त्रस्वावलंबनाचें हें अनुपम दृश्य मला ह्याच घरीं दिसलें.

तिसऱ्या दिवशीं त्या लोकांचा निरोप घेऊन मी चिंतामणी-भाईबरोबर राणीखेतला जाऊन आपल्या मैत्रिणींना भेटलें.

राणीखेतला जातांना द्वाराहाट नांवाचें एक कसब्याचें गांव लागतें. येथे एक काँग्रेस कार्यकर्ता लोकर कांतण्याचें, व घोंगडी, पश्मीना, इत्यादि विणण्याचें काम करतो. मी त्याच्याजवळून पश्मीन्याच्या दोन चादरी विकत घेतल्या.



परतीचा प्रवास

राणीखेत

हें गांव एका फार उंच पर्वत-शिखरावर वसलें आहे. हवापाणी आरोग्यदायक आहे. एका काँग्रेसी माणसाकडे स्नान, जेवण करून दुपारीं दोनच्या सुमारास मोटारने आम्ही नैनीतालला जाण्यास निघालो.

नैनीताल

हें मोठें शहर आहे. येथे इंग्रजांची वस्ती बरीच आहे. मोठ-मोठे बंगले व विदेशी वस्तूंनी सजविलेलीं दुकानें जणू गरिवांच्या खतावर पोसलेल्या झाडाप्रमाणे मला वाटली. हें शहर म्हणजे आधुनिक विज्ञान-युगात मानवाने कमाविलेली आसुरी शक्ति प्रगट करणारा एक पुरावाच आहे. उन्हाळ्यात संयुक्त प्रदेशाचे गव्हर्नरसाहेब येथेच राहतात. चिंतामणीजींचे बंधू येथे सरकारी कचेरीत क्लार्क आहेत. आम्ही त्यांच्याकडे तीन दिवस आरामात राहिलो. येथून आगगाडीने आम्ही हरिद्वारला गेलो. येथे तारावाडीच्या आठवणीमुळे माझे हृदय व्याकुळ होऊ लागलें. त्यांच्या निमित्तानेच आमची ही यात्रा घडली; पण आज त्या आमच्यात नव्हत्या. वर्ध्यास जाऊन आपल्या आश्रमवासियांना काय सांगू? असा विचार मनात आला. यात्रेला निघतांना आम्ही पांच जणी होतो. पण आता चारच जणी परत जाणार! हृदय भरून आलें; पण करणार काय?

हरिद्वारहून सामान घेऊन आम्ही दिल्लीस आलो. गांधी-

आश्रमात उतरलो. स्नान, भोजन वगैरे करून लाल किल्ला पाहण्यास गेलो. सायंकाळीं हरिजन आश्रमात गेलो. हरिजन विद्यार्थी पाहून फार आनंद झाला. येथे नीलाबाईंना विषमज्वर झाला. आम्ही आठ दिवस थांबलो. शेवटीं देवकीबाईंना त्यांच्या सेवेसाठी मागे ठेवून मी व लीलाबाई आग्रा, मथुरा व वृंदावन पाहून वर्ध्यास पोचलो.

वर्धा जवळ आले तेव्हा आम्ही दोघी जणी फार उदास झालो होतो. एक तर ताराबाईंचा आधीच वियोग झाला होता व आता नीलाबाईंना आजारी अवस्थेतच दिल्लीस सोडावे लागले होते. यात्रेचा संकल्प केला तेव्हापासून वर्ध्यास परत येईपर्यंतचीं सर्व दृश्ये अंतश्चक्षूसमोर फिरत होतीं. सर्व एका स्वप्नाप्रमाणे वाटत होते.

यात्रेत ज्या सद्गृहस्थांनी आम्हाला प्रेमपूर्वक साहाय्य केले त्यांची मी आभारी आहे. त्याबरोबरच आमची जी सोय ह्या यात्रेत झाली व आम्हाला जी सफलता लाभली ती म. गांधीजींच्या कृपेमुळेच हेंहि विसरू शकत नाही. त्यांच्या आशीर्वादाचाच हा प्रभाव होता.

उपसंहार

अशा प्रकारें माझी हिमगिरी-यात्रा पूर्ण झाली. पुष्कळ दिवसांची अभिलाषा तृप्त झाली. इतकी कठिण यात्रा तडीस गेली ह्याचें मला काहीसें आश्चर्य वाटले. जगातील सर्वांत मोठा असा हिमालय पर्वत कोणीकडे व कोणीकडे त्यावर फिरणाऱ्या आम्ही लहान लहान बालिका ! उन्नत हिमालयाचीं शिखरे मी पाहिलीं. तेथील देखाव्यांचा आनंद लुटला. माझा आनंद गगनात पावेना. दैवी दृश्ये पाहता पाहता मला स्वतःचा विसर पडे.

